

RÁKÓCZI DUNÁNTÜLI HADJÁRATÁNAK TERVE 1705-BEN

Esze Tamás, a történettudomány kandidátusa

Tanulmányunk mindössze huszonkét napot ölel fel a Rákóczi-szabadságharc történetéből. A fejedelem 1705. június 19-én indult el Egerből a Dunántúl visszaszerzésére, s július 11-én Vácnál mondott le tervének megvalósításáról. E három hét alatt nagy változás történt a kurucok helyzetében: Rákóczi kezéből kihullott a katonai kezdeményezés, viszont a belpolitikában nagyjelentőségű lépést készített elő: országgyűlés összehívását határozta el.

Ez az időszak a második válságperiódus a nagy nemzeti küzdelem történetében. Az első 1704 nyarán állott be: a császár höchstädti győzelme¹ következtében megghiúsult Rákóczi stratégiai terve, hogy valahol Bécs táján összefogjon az előnyomuló bajor-francia hadakkal és így kényszerítse az udvart a nemzet követeléseinek teljesítésére. Höchstädt után szétfoszlott a háború gyors, győzelmes befejezéséről táplált remény. A kurucoknak be kellett rendezkedniök egy hosszú háborúra, melyben a múlt idővel egyre csökken a teljes siker reménysége is. A belső erővel kivívott teljes győzelem reménye 1705 júniusában, Rákóczi egri készülődéseinek napjaiban, intett utoljára a hazájuk szabadságért felkelő magyaroknak.

Rákóczi *Emlékiratai*-ban² csak néhány mondattal emlékezik meg azoknak a napoknak a történetéről, amelyekről most szólni akarunk. Voltaképpen csak kezdő- és zárómozzanátá említi. Ennyit mond indulásáról: „Minthogy közeledett a hadjárat ideje, utasításokat adtam, hogy végrehajthassam szándékomat és átkelhessek a Dunán olyan hadsereggel, amelyről meg lehettem győződve, hogy követni fog.”³ Így számol be tervének összeomlásáról és egy új haditerv első felbukkanásáról: „Budá-

¹ Az egyesült császári-hollandi-angol seregeknek Marlborough és Savoyai Eugen vezetésével 1704. augusztus 13-án aratott megsemmisítő győzelme a Tallard marsall vezetése alatt álló francia-bajor hadak felett. — A vereség hatásáról így számol be Rákóczi: „Ez az esemény megfosztott a bajor választó-fejedelemmel tervezett egyesülésemnek minden reményétől, pedig ez volt az egyetlen alap, amelyre támaszkodva háborút kezdettem.”

² Rákóczi a magyarországi háború történetét *Mémoires du prince F. Rákóczy sur la guerre de Hongrie, 1703—1711. című munkájában* írta meg. Ötödik része a következő gyűjteménynek: *Histoires des Révolutions de Hongrie ou l'on donne une idée juste de son légitime gouvernement*. Hága, 1739.

³ *Mémoires*, 212—213. 1.

val egyvonalban voltam, amikor majdnem egyidőben két futár érkezett hozzám. Az egyik Eszterházy altábornagytól, a másik Bercsényi főtábornoktól. Az első tudomra adta, hogy ... az ellenség szétrombolta a hidat. ... Bercsényi gróf tudomra adta, hogy ... az ellenség élelmet szándékozik vinni Lipótvárba. Azt hitte, nem használhatom fel jobban hadseregemet, mint ha megelőzőm az ellenséget a Vágnál, „mert ha megakadályozom az élelmezést, az erőd nemsokára elesik. Biztos, hogy nem tudott volna rávenni erre a lépésre, ... ha nem vesztettem volna el a hid helyreállításának és szándékom megvalósításának reményét“⁴ A döntés azonban csak hetek múltán érlelődött meg benne: „Vác püspöki városnál ütöttem tábort, Buda fölött, mert még azon gondolkoztam, ne veressek-e hidat a ráclakta szentendrei szigetre.“⁵ Azt akarjuk tisztázni, mi történt a két esemény között, Rákóczi Egerből való kiindulásától addig a napig, mikor végleg lemondott a dunántúli hadjárat tervéről és Bercsényi tanácsára megindult Vácról a Felvidékre.

I.

Először a tervezett dunántúli hadjárat előzményeiről szeretnénk szólni.

Rákóczi 1704. augusztus 20-án érkezett meg délvidéki hadjáratának befejezése után Gyöngyösre a fegyverszünetet előkészítő tárgyalások megkezdésére. Szeptember 14-én létrejött a három hónapra szóló fegyvernyugvás. A selmeci béketárgyalások eredménytelensége után a hadjárat mindjárt kezdetben nagy eredményt hozott a kurucok számára: november 16-án megadta magát Érsekújvár. A vár megvétele után a fejedelem Lipótvár alá szállott hadaival. December 26-án Nagyszombatnál megütközött az erősség felmentésére előnyomuló Heister császári tábornaggyal. Vereséget szenvedett, az ellenség azonban nem tudott élni győzelmével. Mindjárt utána december 28-án meghódolt a kurucoknak Szatmár vára, s ezzel létrejött a Felső-Tiszavidék biztonsága, a tiszántúli földnek már csak déli részein: Váradon, Gyulán, Aradon tartotta magát az ellenség. A 1705. év két nagy kuruc támadással kezdődik. Szatmár megvétele után Forgách Simon generális Erdély elfoglalására indult, s midőn 1705. június 15-én hosszú ostrom után kapitulációra bírta Medgyest, már szinte csak három erősség: Szeben, Fogaras és Brassó maradt a császári hadsereg birtokában. A február 20-án meginduló dunántúli hadjárat azonban megint a kurucok vereségével végződik: Károlyi Sándor március 31-én Kilitinél vereséget szenvedett Heistertől, s megint — most már harmadízben — kiszorul a Dunántúlról. A dunántúli kuruc hadjáratnak mégis lett valami gyakorlati haszna: „Károlyi csapatai megzavarták Heister pihenőjét és miután Heister gyalogságát Bazin, Modor és Szentgyörgy fallal kerített és a Fehér-hegyek lábánál fekvő városaiban szál-

⁴ *Mémoires*, 214—216. 1.

⁵ *Mémoires*, 217. 1.

lászolta el, lovasságával Károlyi után rohant. Bercsényi nagyon jól felhasználta ezt az alkalmat: Eszterházy Dániel altábornagyot a helyőrségekől összeszedhető gyalogsággal elküldte e városok bombázására. Alig támadta meg a németeket, máris megadták magukat.⁶ Rákóczi *Emlékiratai*-ban így foglalja össze az 1704 ősztől folyó felvidéki hadakozás eredményét:⁷ „Ezt a győztes hadsereget annyira megverték a tél folyamán, hogy a dán segédc csapatok⁸ nélkül a németek nem is tudták volna a hadjáratot folytatni.“ A Dunántúl és néhány agonizáló vár kivételével Rákóczi uralta egész Magyarország és Erdély.

A fejedelem 1705. február 28-tól egészen június 18-ig Egerben tartózkodott.⁹ „Békétárgyalásokkal foglalkoztam, az ország igazgatásával és rendeztem a csapatokat, amelyeknek zsoldját megállapítottam“ — írja az egri napokra való visszaemlékezésében.¹⁰ Itt töltött 112 napja a kuruc szabadságharc delelője. Események és alkotások teszik emlékeztetővé.

Rákóczi egri tartózkodásának első eseménye Des Alleurs tábornagnak, XIV. Lajos rendkívüli követének megérkezése volt. Március 11-én vonult be a városba, Rákóczi udvarához illő pompával kísértette és fogadta.¹¹ Itt Egerben bontakozott ki mintegy a nemzeti királyság ígérete gyanánt a sok színben csillogó fejedelmi udvar. Az *Emlékiratok*-ban csak ennyit olvasunk róla: „Nagy udvart tartottam, hogy magamhoz vonzzam... a nemességet. Nem korlátoztam... udvari nemeseim számát.“¹² Midőn az utolsó ínséges években visszagondolt egri udvarának pompájára, fejedelmi méltóságát kiemelő szertartásaira, Rákóczi így emlékezett meg udvaráról: „Nemzetem dicsőségéért, nem a magam büszkeségéért volt.“¹³ Des Alleurs titkárja, Chamillard szép sorokban hagyta reánk a fejedelemről és udvaráról szerzett tapasztalatait: „Nagy és jól megtermett ember, körülbelül harmincnégy éves. Haja gesztenyeszínű, telt arcú, élénk tekintetű szép ember és jó lovas. Nagyon szellemes, éleselmű és józan ítéletű, amit, úgy látszik, a sok szerencsétlenség fejlesztett ki

⁶ Az elmondott eseményekre nézve elsőrendű forrás a *Mémoires*. Gazdag adatbőségű, de kritikátlan feldolgozást nyújt Thaly Kálmán: *A székesi gróf Bercsényi család*. Harmadik kötet: 1703—1706. Bp. 1892. V. ö. Márki Sándor munkájával: *II. Rákóczi Ferencz*. I. kötet: 1676—1707. Bp. 1907. (*Magyar Történeti Elettársak*. XXIII.)

⁷ *Mémoires*, 201—202. 1.

⁸ Stepney bécsi angol követ jelenti 1705. június 3-án Harley miniszternek: „A dán csapatok Magyarországra fognak küldetni Bajorországból vagy két hét múlva, ezek száma 6.000. Igen jó katonák.“ (*Archivum Rákóczián*, II. o. II. k. 106—107. 1.) — Június 17-én közli: „A dán király beleegyezett abba, hogy hadserege a magyarok ellen alkalmaztassék.“ (*U. ott*, 133. 1.)

⁹ Első fennmaradt leveleskönyvének bizonyossága szerint: *Protocollum Expeditionum ab Anno 1703. ad. Annum 1706*. (Országos Széchenyi Könyvtár. Föl. Hung. 978.)

¹⁰ *Mémoires*, 212. 1.

¹¹ L.: Márki Sándor tanulmányát: *Desalleurs altábornagy Rákóczinál*. (*Had-történelmi Közlemények*, 1917. 1—12., 219—259. 1.)

¹² *Mémoires*, 210. 1.

¹³ 1710. március 8-án Jászberényből Bercsényinek írt levelében. (*Archivum Rákóczián*, I. o. III. k. 62. 1.)

benne, ami őt érte, s ami rokonszenvet ébreszt iránta mindazoknál, akik először közelednek hozzá. ...Általánosan szeretik és becsülik egész Magyarországon, különösen tábornokai, akiket testvéreinek tekint, s akik úgy tisztelik, mintha ő volna a királyuk. ...Gyöngéden parancsol és szigorúan büntet... Mindennap igen korán kel fel, négy-öt óra hosszat dolgozik, azután megszemléli csapatainak gyakorlatait s őket arra a vitészségre és nemeslelkűségre buzdítja, amely az ő természetes tulajdonsága.¹⁴

Des Alleurs jelenléte emelte a fejedelmi udvar fényét, de sem személye, sem tanácsa nem segítette előre a szabadságharc ügyét. Néhány hadimérnököt hozott magával, s egy ígéretet, a francia segélypénz 50.000 livre összegre való felemeléséről. Midőn Rákóczi mindjárt megérkezése napján titkos kihallgatáson fogadta, emlékiratot nyújtott át, amelyben a háború állásáról érdeklődött. A választ már két óra múlva megkapta, a fejedelem ama nyilatkozatával együtt, hogy a békekötést meg fogja akadályozni.

„Mentül hamarébb az köz operációkhoz kezdeni kívánunk, könnyen ki-ki által láthatván, mely kevés bizodalunk lehessen az jó békességhez, ha csak fegyver kezünkben nem lesz“ — írta Károlyi Sándornak a dunántúli hadjáratra való készülődés közben.¹⁵ Tisztán látta, hogy a nemzet érdekeit kielégítő békére csak kényszeríteni lehet az udvart, sem a nemzet, sem a közbenjáró hatalmak érvelésére nem fog engedni, s nem állítja vissza a külföldi kezességgel is biztosított nemzeti függetlenséget. Ezért a francia követ érkezését követő hetekben kidolgozta dunántúli hadjáratának tervét, hogy a dunántúli föld birtokbavétele után az egész ország birtokában, az egész magyarság nevében léphessen fel az esedékes békeértékezetlen.

Legfőbb gondja a dunántúli átkelő biztosítása volt. Gondolt arra is, hogy Pentelénél veret hidat,¹⁶ végülis a Kömlőd és Imsód között összekötendő Duna-kanyarulatban jelölte ki a híd helyét. Március 26-án Fény-szarun kelt a hídfők készítésére szóló rendelete: „A Dunán túl felől... az Dunán túl való föld népével igen serényen és sietve mentül hamarébb Bottyán János Generális Uram fog erigálni sáncot. Innen pedig Török András — a helyettes udvari kapitány — Uramnak az incsenérek által hasonlóképpen való delineaíciója szerint igen hamar és serényen kell erigáltatni. ... hogy minekelőtte az ellenségnek tudtára lenne, addig el

¹⁴ Márki idézi Chamillard kiadatlan naplójából említett tanulmányában. V. ö. a kassai ferencsek *Historia-Domus*-ában található feljegyzéssel: „Rákóczi Ferenc ugyan fejedelemnek termet szép ember volt. Magas termetű, szép ábrázatú, gesztenye színű bodor hajú. Ha egy néhány ezer lovas egyben álot is, ki látszott közülük, mint régenten Saul.“ (*Adatok az Egri Egyházmegye Történelméhez*. IV. Eger, 1908. 525. 1.)

¹⁵ Egerből 1705. június 7-én. (*A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára*. V.: II Rákóczi Ferenc fejedelem korabeli oklevelek és levelezések. 1703–1707. Bp., 1897. 215. 1.)

¹⁶ Ezt a tervét 1705. március 27-én Egerből írt levelében említi Vay Ádám-nak: „A hidat nem Páxnál, hanem Pentelénél kötesse által.“ (*Protocollum Expeditionum*, 236/b.)

készülvén.¹⁷ Heteken át éber figyelemmel kísérte a sáncok és a híd építési munkálatait és keményhangú levelekkel intézte el azokat a vitákat, amelyek Bottyán és a francia hadimérnök között merültek fel.¹⁸

Maga egy olyan hadsereg összeállításán és kiképzésén fáradozott, melyben egészen megbízhatik, amely a Dunántúlon, ezen a kurucok számára „végzetes“ földön, követni fogja és alkalmas a győzelem kivívására. *Emlékiratai*-ban arról is beszámol, milyen fáradhatatlanul dolgozott a táborában lévő katonaság kiképzésén és gyarapításán. Mihelyt elolvadt a hó, maga is táborba szállott és csapatai között élt.¹⁹ A hadsereg rendjének és fegyelmének kialakítása érdekében hadiszabályzatok készítésével is foglalkozott. Egerben május 1-én bocsátotta ki első nyomtatásban is megjelent hadiszabályzatait: az *Instructio*-t azoknak, „a' kikre valamely várnak's erősségének igazgatása biztatatik“, és a *Hadí Regulá*-t, amely az 1707-ben az ónodi országgyűlésen törvényerőre emelt „Articulusok, Edictumok és Törvények“ alapszövege.²⁰ Az egri tábor a kuruc hadsereg regularizálásának legfontosabb állomása.

Egerben keresték fel Rákócziat az udvar követei: Széchenyi Pál, Viza János és Okolicsányi Pál „az békességre czélozó tracta“ folytatása érdekében.²¹ A Selmecnél megszakadt tárgyalások felvételét a közbenjáró hatalmak: Anglia és Hollandia megbízottai is sürgették, és kérték: vegye igénybe újból szolgálatukat. „Önök igazságtalanok lennének irányombar — írta a fejedelem Hamel Bruyninx bécsi holland követnek a megbízottak útján²² — ha azt hinnék, hogy csak halasztás végett nem fogadom el önök mediatióját. Ennek egyedüli oka a kevés őszinteség a császári ministerek részéről, kik soha sem szólnak a biztosítékról.“ Az udvar követeinek Rákóczi világosan megmondotta, hogy „biztosíték nélkül sem a mediatiót el nem fogadják, sem alkudozásokba nem bocsátkoznak.“²³ Már

¹⁷ Még ezen a napon belátta, hogy „Pentelénél nem lehet az hidat által kötni, hanem az solti sánczon alól“. (Rendelete Török András udvari vicekapitánynak: U. ott, 237/a) — Töröknek instructiójában azt szabta feladatául, hogy Bottyán János generálistól és „már ezelőtt Egerből elküldött incsenértül — Saint-Just — értekezék: Solthon alól holott intéztek hídnak való helyet és sánczot“. (Az utasítás dátuma: Fényszaru, 1705. március 26. — *Archivum Rákócziánium*, IX. 15—177. 1.) Tehát visszatért eredeti tervéhez. — A híd és a védősáncok helyét Markó Árpád pontosan meghatározta a *Josephinische Aufnahme dunaföldvári térképlapja* alapján: *Bottyán János tábornok harcai Dunaföldvár és a kömládi „Bottyánvár“ körül 1705. júniusában.* (Magyar Katona Szemle, 1933. IX. füz. 203—217. 1.)

¹⁸ Leveleskönyvében 1705. március 10. és május 30. között következők rendeleit találjuk: Március 10. Bottyánnak, 11. Szalontai Kárándy Jánosnak, 15. Csajági Jánosnak, 18. Bottyánnak, 19. Berthóty Istvánnak, 23. Bottyánnak és Vay Ádámnak, 27. Vaynak, 31. Török Andrásnak. Április 2. Bottyánnak, 18. Id. Rákóczy Ferencnek és Bottyánnak, 22. Bottyánnak, 29. Csajáginak. Május 6. Bar-kóczynek, 9. Bottyánnak, 23. Bottyánnak, 30. Vaynak. (*Protocollum Expeditionum*, 229/b—270/) A hídra és a sáncokra vonatkozólag más forrásokban is találkozzunk Rákóczi parancsaival, v. ö. *Archivum Rákócziánium*, IX.

¹⁹ *Mémoires*, 211. 1.

²⁰ Mind a kettő megtalálható az Országos Széchényi Könyvtárban.

²¹ L.: Márki, I. 391—393. 1. — Stepney május 20-i értesülése szerint.

²² Levelét Stepney idézi Harley számára május 27-i levelében. (U. ott, 97. 1.)

²³ U. ott, 96. 1.

a selmeci béketárgyalások idején leszögezte: a rendek tudta nélkül nem bocsátkozik tárgyalásokba a békekötés felől és a külhatalmak kezességéhez is hozzájárulásukat fogja kérni.²⁴ Április 25-én valóban megkérdezte a megyéket: kívánjon-e kezességet az udvartól és kérje-e reá a külső hatalmakat? A „kezesség felállítása minden jövődöbeli haza tractáinak s megegyezésének legyen első fundamentuma és egy igaz oly istáppja, hogy a nélkül csak valami tractához s transactionhoz is kezdenünk nem egyéb, hanem mint egy a fővényen építettett háznak bizonyos, óránként történhető leomlását rettegve elkerülehtetlenül várunk“ — figyelmeztette a rendeket.²⁵

Ekkor merült fel határozottan országgyűlés összehívásának már régen kísértő terve is. „Az mezei gyűlésnek, igenis, ideit, szükségét is látnám“ — írja Bercsényi a fejedelemnek²⁶ — mert „az hazánk s nemesi szabadságunknak fölött ügye... hazánk lakosival, de kiváltképpen minden nemességű atyánkfiaival... köz, ... azért az mi köz mindnyájunkkal... légyen s lehessen tudós maga ügyének sorsárul és... senki balvélekedést ne vehessen sziviben, hogy Nagyságod vagy elmulatásával békesség tractájának, vagy az hertelen és elégtelen békéllésnek végzésivel maga privátumát a közjónak eleiben tette.“ Az Egerben járt követek azt is hírül hozták, hogy a fejedelem a békesség és a mediáció dolgában országgyűlést akar tartani. E tudósításból látjuk: Rákóczi magában már a gyűlés helyéről is döntött, a követek szerint „valahol Pest vidékén“ akarja megtartani.²⁷

Rákóczi szelében a magyar függetlenségi törekvések jelképe egy pusztá mező egy elnémetesedett kis magyar város falai alatt: a rákosi mező, ahol a patakon dohogó malmok és a pusztábavesző baromjárás már senkit sem emlékeztetett a Habsburg uralmi törekvésekkel szembenálló hajdani országgyűlésekre. Az 1505-ös rákosi végzésre, amelyben 10 főpap, 53 főúr és 125 megyei követ a Habsburg-királyság közelgető lehetőségével szemben, konföderációba szövetkezve, leszögezte a nemzet szabad királyválasztási jogát. Az utolsó nemzeti király megválasztásakor az ország bírása lándzsahegyén mutatta fel a rendeknek az idegen király ellen tiltakozó rákosi végzést,²⁸ s ez az okirat alapirata a nemzeti felkelésnek is. Olvaszuk el Rákóczi vádiratát az *Emlékiratok*-ban a Habsburg-királyok zsarnoki uralmáról, benne a Rákoson megütött hang zeng tovább: „S minthogy annyiszor akadtak királyai között olyan pásztorok, akik juhaiknak gyapjával idegeneket akartak ruházni és zsrjokkal ide-

²⁴ Bercsényi írja 1705. április 22-én Ujvárból a fejedelemnek: „Nagyságod még Selmecezen is azt resoválta: nem lehet Nagyságodnak az ország híre nélkül még csak az quarantiát is nomine Regni acceptálni, annyival is inkább tractálni.“ (U. ott, I. o. IV. k. 471. 1.)

²⁵ A Szatmár vármegyének küldött példányt 1.: *Károlyi-Oklevéltár*, V. 185—187. 1. — V. ö. Stepney május 13-i jelentésével: *Archivum Rákóczianum*, II. o. II. k. 80—81. 1.

²⁶ Bercsényi április 22-i leveléből való idézet.

²⁷ L.: Stepney május 23-i jelentését. (U. ott, 90. 1.)

²⁸ L.: Szabó Dezső, *Küzdelmeink a nemzeti királyságért 1505—1526*. Bp. 1917. 94—99. 1.

geneket hizlalni, mindig a királyok szegték meg először a törvényt, ők kényszerítették a magyarokat a törvényes védekezésre“, a magyar nemzet nemzedékről nemzedékre megújuló szabadságharcaival „arra akarta megtanítani ... az ausztriai ház királyait, hogy ... nem hagyja magát szolgai félelemtől vezetetni“.²⁹ A fejedelem ama szándéka, hogy a rákosi mezőre hirdeti meg az ország „tábori gyűlés“-ét, színvallás volt: a rákosi határozat szellemében akar dönteni a haza sorsáról.

Rákóczi tervezett hadjáratával a leendő országgyűlés biztonságát is szolgálta akarta. Bizonyára elgondolkozott Bercsényi figyelmeztetésén: „Gyönyörűségnek tartaná pengig az ellenség, ha azt megoszlatná valami motusával.“³⁰ A rákosi terv valóban merész terv volt, s csak úgy lehetett volna megvalósítani, ha előbb a kurucok elfoglalják Pestet, Budát pedig a Dunántúl birtokbavételével és Érsekújvár felől elzárják a császári csapatokkal való érintkezéstől. Buda legfontosabb bázisa volt az osztrák hadviselésnek. Innen tartották szemmel a Duna vonalát, ide vonultak be a kurucoknak meghódolt várak helyőrségei. Gyakran volt kiinduló és befejező állomása a kurucok ellen való hadműveleteknek. Mintegy ellensúlya a kuruc Érsekújvárnak, valóságos sarkpontja a császári hadviselésnek. Zárata nélkül veszedelemben forgott volna az országgyűlése.

A rendek összehívását egyszerre szükségessé és sürgőssé tette az uralkodó halála is. I. Lipót 1705. május 5-én hunyt el 48 esztendőre terjedő dicstelen uralkodása után.³¹ Hogy halála mekkora örömet jelentett a nemzet számára, erre nézve Bercsényi egyik levele jó bizonyítékul szolgál: „Istennek megfoghatatlan ítélet: midőn az császár külömbkülömb szín és közbenjárók által folytatná már békeség szerzését, ime interregnumot mutatott az Isten!“ Most már ő sürgeti a rendek összehívását: „Azt ítélném, ezen interregnumnak declaratióját igen jó volna időhalasztás nélkül patensek által publicáltatni és egyszersmind a gyűlés hirdetését... ad Campum Rákos siettetni.“ Leveléből látjuk: már ekkor — május 16-án — készen volt az országgyűlési meghívó, a regalis fogalmazványa is.³²

A kurucok közjogi felfogása szerint Lipót halálával a trón megüresedett, beállott az interregnum, mert az 1687-es országgyűlésen megkoronázott Józsefet nem ismerték el törvényes királynak. A királyválasztó országgyűlés mindjárt József megválasztása után eltörölte a szabad választást és törvénybe iktatta a Habsburg-ház örökös királysá-

²⁹ *Mémoires*, 94—95., 105. 1.

³⁰ Április 22-i levelében írja, s Hatvant javasolja a gyűlés helyéül: „Az concursusnak az hatvani mezőben gondolván nem rosznak lenni, sine armistitio kiváltképpen. Oly helyen van, az kit mostani operatióinkra nézve közhelynek mondhat az ember, ... alább az tábor, fölötté az tábor.“ (*Archivum Rákócziánum* IV. 473. 1.)

³¹ Betegségéről, haláláról, temetéséről 1. Stepney április 25-én, 29-én, május 2-án, 5-én, 6-án, 9-én és 13-án írt jelentéseit: *Archivum Rákócziánum*, II. o. II. k. 68—84. 1.

³² Nyitrán írt levele: U. ott, I. o. IV. k. 518. 1. — „Ráda! Uram communi- cáta velem az conceptust.“

gát. Ez az országgyűlés törölte el az Aranybulla ellenállási záradékát is.³³ Az új király megesküdött ugyan a királyi hitlevél megtartására: alattvalóit kiváltságaikban és jogaikban meg fogja őrizni, de csak olyan értelemben „amint ezeknek értelmezése és használata iránt a király és a rendek országgyűlésileg közösen megegyeznek“. Rákóczi már első kiáltványában rámutatott arra, hogy a nemzet jogait biztosító törvények eltörlését „rettetéssel élven“ vitte keresztül. József királyságáról pedig így gondolkozott: „Amore et timore: az elfajzottaknak színes szerelmével és az igaz haza fiainak méregtül, ... kínzás és haláloktul származott félelmével tette fejében koronákat.“³⁴ Ezért mondotta Bercsényi: itt a „rediviva libertas“, a csaiárdul kicsikart törvények érvénytelenek, nemzetre visszaszállott a királyválasztás joga.³⁵

„Amore et Timore“ József császár jelmondata volt. Kétségtelen, hogy uralkodása első napjaiban közeledett a magyarokhoz, megígérte a sérelmek orvoslását és koronázási esküjének teljesítését, de minden biztosíték nélkül és ragaszkodva az 1687-es országgyűlés határozatainak érvényességéhez. Viszont azt is kinyilatkoztatta: inkább elzalogosítja örökös tartományai utolsó faluját is, de uralkodói jogaiból nem fog engedni, s kezdetben ő is elutasította a mediatorok ajánlközását.³⁶ József és Rákóczi között áthidalhatatlan ellentét tángott. A fejedelem a külhatalmak garanciája mellett egyre nagyobb jelentőséget tulajdonított a belső, közjogi biztosítékoknak, s az ellenállási jog és a szabad királyválasztás visszaállítását követelte, mert — mondotta — „ha fegyverünknek élével és erejével az örökös uraságot el nem ronghathyuk és viszont az nemesi szabattságot, az mely leg inkább az András király privilegiumából áll, helybe nem állíthathyuk, hijjába fírasztyuk elméinket, hogy kellessék nyomorúságunkat tsak vontatni is, ... egy színű magyarságunk s haza fíuságunk által egy el szánt magyarhoz illendő akarattul ezek nélkül meg nem békéllünk...“³⁷

Mikor a császári követekkel tárgyalt, Rákóczi már döntött a rendek összehívásáról. Lipót halála után világosan kialakult előtte az öt kérdés-csoport, amellyel a rendeknek foglalkozniok kell: az interregnum ki-mondása, az új király megválasztása, illetve ideiglenes államfő

³³ Az örökösödésre és az Aranybulla ellenállási záradékának eltörléséről szóló 1687. évi 2—3. és 4. törvénycikket 1.: Marczali Henrik: *A magyar történet kútfőinek kézikönyve*. Bp., 1901. 677—681. 1. — Az országgyűlésre nézve: Fraknói Vilmos, *A Habsburgház trónöröklési jogának megállapítása az 1687/88-i országgyűlésen*. Bp. 1922.

³⁴ Rákóczi fejtegetését I. József királyságáról 1. a szécsényi országgyűlés elé terjesztett pozíciójában. Sajtó alatt Ráday Pál iratainak gyűjteményében.

³⁵ 1705. május 16-i levelében: „Az király non fuit integer, et nequitiae ac fraudi reservata clausula defraudavit illum.“

³⁶ L.: Stepany jelentéseit május 16-án Harleynek és Marlborough hercegnek. Harleynek küldött 20-1 jelentéséhez mellékeli a nádor kiáltványát, melyben biztosítja a magyarokat a császár jóindulatáról és azon ígérteréről, hogy koronázási esküjét megtartja és hitlevelét a legközelebbi országgyűlésen törvénybe iktatja. (*Archivum Rákóczianum*, II. o. II. k. 84—88. 1.)

³⁷ L. a fejedelem szécsényi pozícióját.

kijelölése, az ellenállási jog csonkítatlan visszaállítása, a katolikusok és a protestánsok jogviszonyának rendezése, a jezsuiták megrendszabályozása.³⁸

Egyre súlyosabb vált ebben az időben a vallási kérdés, felborulással fenyegette a szabadságharc alapjául szolgáló nemzeti egységet. A századfordulón a jezsuiták bujtogatására egyre kíméletlenebbül folyt az országban a protestánsok üldözése és templomaik erőszakos elfoglalása. Rákóczi azt írja *Emlékiratai*-ban, hogy hadseregének kilenczted része református hiten volt.³⁹ A protestáns katonák a szabadságharc első hónapjaiban visszafoglalták templomaikat és megtorolták sérelmeiket. 1704. augusztus 12-én kelt rendeletével a fejedelem mindenkinek szabad vallásgyakorlatot biztosított,⁴⁰ de eltiltotta a templomfoglalásokat,⁴¹ sőt bizottságokat küldött ki a templomok visszaadására. Működésük nyomán roppant nyugtalanság támadt, hiában magyarázták a biztosok, hogy az országgyűlés igazságon fogja megosztani a templomokat.⁴² A kérdést rendezni kellett, míg a nyugtalanság át nem harapódzik a katonákra is.

Nagy feladatok és még nagyobb lehetőségek tárultak fel a fejedelem előtt egri tartózkodásának ideje alatt. Világosan látta: a feladatokat, az országgyűlés ügyét is, csak akkor tudja megoldani, a lehetőségeket csak abban az esetben valósíthatja meg, ha győzelmes hadjáratot vezet a Dunántúlon, utána pedig, Erdély birtokában, beiktattatja magát ősei fejedelmi székébe.⁴³ Ha egész Magyarországot bírja és Erdélynek valóságos fejedelme, formális szövetséget köthet a iranciákkal, vagy a nemzet érdekében megfelelő békére kényszerítheti Bécsset. Az országigazgató's, a béketárgyalás és a belpolitika dolgainál ezért sürgősebb és fontosabb nagyobb gondja: hadjáratának előkészítése, megindítása, s mindenek előtt az immár elkészült dunai átkelő biztosítása.

³⁸ V. ö. Szécsényi Pál érsek öt pontjával. Idézi Stepney: *U. ott.*, 90. 1.

³⁹ *Mémoires*, 112. 1.

⁴⁰ A rendelet Győr vármegyéhez intézett példánya: *Károlyi-Oklevéltár*, V. 121–122. 1.

⁴¹ Miskolcon 1704. január 24-én kiadott rendeletével. (O. L. Rákóczi-szabadságharc levéltára.)

⁴² A vallási kérdésnek katonai tekintetben is fontos voltára rávilágítanak: Rákóczi keltezetlen levele a Hadtörténelmi Levéltárban és Gerhart György 1705. június 17-i jelentése a fejedelemnek: O. L. Rákóczi-szabadságharc levéltára. — A protestáns katonák megnyugtatóására azért is szükség van, mert éppen ebben az időben kezd kiélesedni a fejedelem és a klérus viszonya. A kurucokat gyalázó semberi és szentmiklósi plebános ügyében Rákóczi érvényt szerzett annak a felfogásának, hogy az „országunknak és édes nemzetünknek javára czélező állapottok ellen tusakodó” egyházi személyek ügye világi fórum elé tartozik. (Keményhangú levele 1705. június 21-én Balassa Pál esztergomi vikáriusnak 1705. június 21-én az árokszállási táborról: *Protocolium Expeditionum*, 291/b.)

⁴³ L. 1705. június 21-én irt levelét Árokszállásról Pekry Lőrincnek: „Bemenetlünk iránt vagyunk oly szándékkal, hogy rövid időn be menvén, az nemes statusok dolgát kezünkre vegyük és azon haza dolgait mindenképpen tehetőségünk szerint régi jó folyására reducálhassuk.” Ilyen értelemben is ezen a napon Gyürky Pálnak és Teleki Mihálynak is. (*U. ott.*, 291/b, 292/a-b.) Különösen fontos Rákóczi erdélyi terveire nézve Rádaynak május 23-án irt levele, amelyet még idézni fogunk.

II.

A fejedelem május 13-án Eszterházy Dániel altábornagyot küldötte át a Felvidékről a Dunántúlra azzal a paranccsal, hogy — addig is, míg maga hadseregével átkel a Dunán — a kömlőd-imsódi hídtól tartsa távol az ellenséget, ha ez a Csallóközből átnyomulna a Dunán túl való földre, „mert ugyanis azon diversiót lehetetlen, hogy az ellenség behúnt szemmel nézze.“⁴⁴ A híd őrzése Bottyán feladata maradt.

Rákóczi nagy hibát követett el azzal, hogy a beteges és tehetetlen Eszterházy⁴⁵ alá rendelte Bottyánt, pedig jól ismerte Eszterházy alkalmatlanságát az irányításra: „Naponkint jobban-jobban kitetszik Dániel úrnak gyengesége, az ki is mindeneket a hadak tanácsából viszen véghez“ — mondotta, mikor újból meggyőződött alkalmatlanságáról.⁴⁶ El volt készülve Bottyán ellenmondására. Midőn udvari kapitányát, Vay Ádámot küldötte a dunai átkelő ellenőrzésére, nyomatékosan figyelmeztette: „Bottyán János generálist úgy disponálja, hogy Esztorás Dániel úrtul legyen dependentiával, mivel taval Újvárnál is positive volt dependentiával.“⁴⁷ A figyelmeztetésre nem volt szükség, Bottyán „mindenre offerálja magát“.⁴⁸ Bottyán alárendeltségének azonban a továbbiak folyamán végzetes következményei lettek.

Az *Emlékiratok*-ból is látjuk, de Bottyánhoz intézett leveleiből még jobban kitűnik: a fejedelmet felingerelte az öreg generálisnak a híd és a sánc építésénél tanúsított magatartása. „Beleavatkozott az erődépítésbe is és sajnos, azt hitte, ért hozzá, annyira, hogy sohasem hallgatta meg azt a mérnök-hadnagyot akit elküldtem oda, hogy erődöt építsen a hídfőnél.“⁴⁹ Április 18-án szinte kíméletlenül leckéztette meg: „Nagy kedvetlenséggel értvén, hogy az oda küldött insinerrel nem csak bestelenül bánt, hanem delineaíóit is félre vetvén, mindenkben ellenkezőt cselekedett, mely actusával alig orvosolható kárt tett, parancsoltatik: más-szor olyanokban, a mihez nem tanult és nem ér, hivatalyán kívül való állapokban magát ne avassa, hanem aszerint, a mint insenirünk deli-

⁴⁴ Rákóczi ordere Bercsényihez intézett 1705. május 13-i levelének mellékletenként maradt fenn. (*Archivum Rákócziánium*, I. o. IV. k. 509—511. 1.)

⁴⁵ Eszterházy Dániel rövid életrajzát és jellemzését 1. Thaly kiadványának bevezetésében: *Gróf Eszterházy Antal kurucz generális tábori könyve. 1706—1709. Függelék: Gróf Eszterházy Dániel tábornok jegyzőkönyve, 1708. Bp., 1901. XIV—XVI. 1.* „A török háborúban súlyos sebeket szenvedett, s úgy látszik egyik lábát is elveszté. Bercsényi „sconka-béna“ embernek nevezi őt, ... lovagolni többé nem tudott, ... csak „lektikán“ vezényelheti csapatait.“ — A dunántúli hadjáratra valószínűleg Bercsényi javasolta, mert Rákóczi május 12-i levelében ezt olvassuk: „Maga ... izente Kegyelmed, mely regularis ember, s micsoda készülétekkel kell által küldeni.“ (*Had történelmi Levéltár.*)

⁴⁶ Idézet Rákóczi Bercsényinek szóló keltezetlen, a főgenerális június 24-i levelére adott válaszából. (*Archivum Rákócziánium*, I. o. I. k. 355. 1.)

⁴⁷ Vay 1705. május 17-én jelenti, hogy „tegnap dél tájban“ megérkezett az imsódi sánca. (*U. ott*, I. o. IX. 87. 1.) — Rákóczi május 30-án küldötte néki az idézett utasítást. (*Protocollum Expeditionum*, 270/a-b.)

⁴⁸ Vay idézett levele találó, rajzát adja Bottyán jellemének és magatartásának.

⁴⁹ *Mémoires*, 214. 1.

neálta, épétesse. Ez után, ha oda megyen, mintegy brigadérost, magánál nem aláb való embert, úgy becsüllye.⁵⁰ Az *Emlékiratok* bizonyosága szerint a sánc mégis Bottyán terve alapján készült el: „Saját elképzelése szerint építtette fel és vállalkozott rá, hogy megvédi.”⁵¹ Valóban megérdemli tehát a *Bottyán-vára* nevet. Az Alföld felől eső hídfőt az imsódi erdőben, a víz partján építtették. Az imsódi sánccal szemben Bottyán két sáncot emeltetett, egyiket közvetlenül a folyam partján, a híd kijáratánál, a másikat pedig egy erősítésre alkalmas dombon, Kömlőd mellett.⁵² Az erősítés az első támadást jól kiállotta a május 13-át megelőző napokban, az ellenség szégyent vallva tért meg alóla.⁵³

Közvetlen és állandó veszély Bottyán-várát Dunaföldvárról fenyegette. Bottyán jól látta, hogy a jobbsparti hídfő mindaddig veszélyben forog, míg Földvárról, ebből a nehezen megvívható erősségből, ki nem verik a császári őrséget. Érvelését Eszterházy végre elfogadta, s június 4-én ostrom alá fogta a várat.⁵⁴

Az ostrom folyamán következett be Bottyán-varának katasztrófája. Földvárt Eszterházy serege dél és délnyugat felől, Szekszárd és Simon-tornya irányából vette körül, hozzá csatlakozva Bottyáné észak és északnyugat felől. Az ostrom június 4-től 9-ig tartott, de csak Bottyán serege vett részt benne.⁵⁵ Részleteivel most nem foglalkozunk, csak az eredményét vesszük tekintetbe: Bottyán a sáncokat megtisztította az ellenségtől, a külső védelem embereit beszorította a várba, de magát a várat nem tudta elfoglalni.⁵⁶ Pedig Budáról már indulóban volt Glöckelsperg tábornok felmentő serege. Bercsényi június 13-án megírta Eszterházy-nak: a csallóközi német seregből 22 lovasszázad ment erősítésül Budára, „hogy az ott valókkal megegyezve Kegyelmetek földvári operációját turbálja”.⁵⁷ A hír megzavarta Eszterházyt, nyilván attól tartott, hogy Simon-tornyáról is kimozdul ellene az őrség és így két tűz közé kerül.⁵⁸

⁵⁰ *Protocollum Expeditionum*, 284/b. — L. még: Rákóczi levelét id. Barkóczy Ferencnek április 18-án: *Archivum Rákócziánium*, I. o. IX. 184. 1.

⁵¹ *Mémoires*, 214. 1.

⁵² L. Markó leírását a 17. jegyzet alatt idézett tanulmányában.

⁵³ A támadást Bercsényi május 13-án Ujvárból írt levele említi: *Archivum Rákócziánium*, I. o. IV. k. 506. 1.

⁵⁴ „Udvari Kapitány Uram javallásából s mind peniglen Generális Bottyán János Uram unszolásából” — írja június 6-án a fejedelemnek. (*U. ott*, I. o. IX. k. 194. 1.)

⁵⁵ L. Eszterházy most idézett levelét.

⁵⁶ L. Markó Árpád említett tanulmányában.

⁵⁷ *Archivum Rákócziánium*, I. o. IX. k. 567—568. 1.

⁵⁸ Bercsényi június 19-én Szedreőről jelenti a fejedelemnek: „Ezen órában veszem de dato 16. Földvár elhagyása iránt stafétáját Eszterházi Uramnak. Azt tudtam Nagyságod méltóságos leveléhez képest, hogy az lovas hadakkal eleiben fog menni, ugyanis talán jobb lett volna s az rácz nagyobb tartózkodással gyült volna, hanemha hát megül félt ő Simon-tornyátul.” (*U. ott*, I. o. IV. k. 585. 1.) — A Simon-tornyánál gyülekező ellenségről Váy május 17-én tudósítja Rákóczit: „Simon-tornyára ment rácz s labancz s német több ezernél”, s kifejezi azt az aggodalmát, hogy ezek Földvár ellen készülnek. (*U. ott*, I. o. IX. k. 187. 1.) — Rákóczi május 30-án helyesli, hogy „Kisfaludít által külte a Dunán”, „igyekezzék oly modalitással lenni, hogy Simon Tornyánál összeve gyült németeket és ráczokat fel veresse”. (*Protocollum Expeditionum*, 270/a.)

Június 16-án lovasságával elvonult Földvár alól Kömlődre, majd a hídon át a túlsó partra, Ordásra.⁵⁹

A Bottyán-vára körül lejátszódó eseményeknek részletei még mindig homályosak, a források nem világítanak be a kuruc parancsnok, Eszterházy és Bottyán szándékai közé sem. Elgondolásaitak nem ismerjük, ezért ítéletünk is bizonytalan, mikor felvetjük a történetekért a felelősség kérdését. Mindjárt az első felvetődő kérdés is válasz nélkül marad: miért csak Bottyán serege vett részt Dunaföldvár ostromában, mivel magyarázható Eszterházy tétlensége, volt köztük erre nézve valami megállapodás? Még rejtélyesebb Eszterházy hírtelen elvonulása. Bottyán nem követte őt a túlsó partra, hanem sáncában bevárta az ellenséget. Tudott-e parancsnokának szándékáról, előre megállapított terv szerint történt-e Dunaföldvár ostromának megszüntetése, tiltakozása ellenére vonult-e át Eszterházy a túlsó partra, s ő Eszterházy akarata ellenére maradt-e az innersőn? — mind olyan kérdés, amelyre a kutatásnak még ezután kell világosságot derítenie.⁶⁰

Glöckelsperg június 18-án ért Földvár alá, s onnan másnap egyenesen a felső sáncok ellen indult.⁶¹ Huszadika reggelén Bottyán a várból kitörve, lovasezrede élén harcba bocsátkozott a császáriakkal. Ez a vállalkozás majdnem életébe került: arcán és egyik lábán nehéz sebet kapott.⁶² E harcának indítéka és lefolyása is homályos, Rákóczi *Emlékiratai*-nak tudósítása még fokozza a zavart. Így emlékezett vissza az eseményekre: „Glöckelsperg tábornok... elindult Bottyán megtámadására négyszáz lovassal és a budai gyalog-helyőrséggel, néhány tábiori ágyúval és fegyveres hajókon leereszkedő ráccokkal. Bottyán lovasezrede élén elindult felderíteni őket, összecsaptak, s ez alkalomból Bottyán két súlyos zúzódást kapott az orrára és az egyik combjára, s azután vissza-

⁵⁹ Rákóczi írja június 23-án a dányi tó mellől Bercsényinek: „Esztorás Dániel teljességgel megbódulván, az hidat ott hagyván, Solthoz nyomult, ... mellyet teljes alkalmatosságot adott az ellenségnek az általjövételre, hacsak akarja.“ (*Archivum Rákócziánium*, I. o. I. k. 353. 1.)

⁶⁰ Markó ezt írja: „A hadtörténetben nagyon ritkán találunk példát arra, hogy egy harcospart parancsnoka seregének tetemes részével minden nyomósbab ok nélkül elvonul a várható küzdelem színhelyéről, kitévny alvezéréat a sereg töredékével a biztos pusztulásnak.“ Thaly szerint (*Bercsényi-család*, III. 381. 11.) elvonulása „Bottyánnak minden kérésé, tiltakozása ellenére“ történt. Markó is úgy véli, hogy Bottyán „többet nem törődött erélytelen főparancsnokával, nem követte a hídon át a túlsó partra, hanem bezárkózott várába, hogy legalább azt megvéddesse Glöckelsperg várható támadása ellen.“ A rendelkezésünkre álló forrásokban azonban nincs adat arra, hogy Eszterházy parancsa ellenére maradt volna vissza a sáncban, sőt majdnem bizonyos: parancsának engedelmeskedett, mikor átvette a sánc védelmét. — Eszterházy a vélt túlerő elől vonult el, átvételét Rákóczi is menthetetlennek találta. L. Arok-szállásról június 21-én írt sorait: „Nem is gondolhatjuk, hogy az ellenség annyit számú légyen, elgondolván: mennyinek lehetett volna confluálni, de ha látták, ámbár légyen úgy.“ (*Archivum Rákócziánium*, I. o. I. k. 434. 1.) — A szemben álló erők mérlegelése még a további kutatás feladata.

⁶¹ L. Csajági János levelét a fejedelemnek az ímsódi sáncból június 21-én: „A felső sáncot az ellenség pénteken, tehát június 12-én „mindjárt formaliter obsideálta.“ (U. ott, I. o. IX. k. 198. 1.)

⁶² Eszterházy Dániel június 21-én az ordasi táborban ír Rákócziának Bottyán sebesüléséről. (U. ott, I. o. IX. k. 198. 1.)

vonult erődjébe. ... Amint az ellenség közeledett, a tábori ágyúk első golyója áthatolt a sáncon s a puszkagolyók kilyukasztották a mellvédeket, melyek mögött a gyalogság már nem tarthatta magát. Bottyán visszavonult, de előbb felgyújtotta várát. Miután átjött a hídon, az ellenség szétrombolta a hidat, felégette a hajókat és visszavonult Budára.⁶³

Rákóczi találkozó-harcról ír, történetírásunk szerint „kitört a várból, azzal a merész elhatározással, hogy Glöckelsperget még Bottyánvára előtt, nyílt mezőn kényszeríti harcra“, bár „sok reménye nem lehetett a győzelemre“, s harca szerencsétlenül is végződött. A magyar források szerint a generális nem szenvedett vereséget, valamennyi „szerencsés harcáról“ beszél. Bercsényi táborán, a Felvidéken, az a hír járta, hogy a németek a harc után, megriadva, segítséget kértek.⁶⁴ A kurucok veresége Bottyán súlyos sebesülése volt, mert ennek következtében nemsokára kimaradt az eseményekből. Semmi sem igazolja az *Emlékiratok* tudósítását arról, hogy sebesülése után is irányította a hadműveleteket, s miután meggyőződött vára tarthatatlan voltáról, azt maga ürítette ki. Csupán annyi igaz, hogy június 21-én, sebesülését követő napon, még ott volt egy Eszterházy részvételével tartott haditanácskozáson.⁶⁵ Bercsényi egy szállongó hír után június 21-én úgy tudja, hogy „Bottyán Kecskeméten fekszik“.⁶⁶

⁶³ *Mémoires*, 215—215. 1.

⁶⁴ Rákóczi Bottyán ütközeteről Eszterházy Bercsényinek szóló, de „ocasionaler kezéhez deveniált“ leveléből értesült. „Bottyán Uramnak szerencsés ütközését és az vizen is az ellenség sajkáinak meggátolását, — írja Arokszállásról június 21-én Eszterháznak — ezelőtt egynéhány órával érttetük, mely actio hogy szerencsésebb lett volna, ha Kegyelmed nem praecipitálta volna az lovas hadak átjövételét, consequentiáibul is conjiciálhatta Kegyelmed. ... Csudáljuk, hogy ily notabilis actiónak particularitásirul nem informál: hol és mi formán esett, és az actus után hová retirálta magát az ellenség?“ (*Archivum Rákóczi-anum*, I. o. I. k. 433—434. 1.) — Vay Ádámnak is hasonló módon ír június 22-én: „Értettük immár, Bottyán Uram a sáncrea reá ment ellenségnek resistált és a Dunán le szándékozó sajkák is repelláltattanak.“ (*Protocolum Expeditionum*, 307/a-b. 1. — V. ö. *Károlyi-Oklevéltár*, V. 234. 1.) — Bercsényi június 23-án és 24-én ír Bottyán harcáról a fejedelemlnek: „Megvolt már hire... elűttem Bottyán Uram actussának. ... De úgy veszem eszemben, hogy nem volt még együtt sem mi, sem ő hadok. Elég az, hogy az ellenség között is híre van, annyira, hogy innen segítsége is mégyen.“ — „Valóban, nagy lélek-óhajitva várnám minden órán: mi lett az Bottyán actusa után? s annak is particularitását. Elég az, hogy ott is az a híre, úgy foly: 60 szekér testet vittek Budára, Fehérvárbán is sokat és az német tábor visszaczafolt.“ (*U. ott*, I. o. IV. 591—593. 1.) — Stepany június 1-én kelt jelentése viszont vereségről beszél: „Június 26-án egy kapitány érkezett Paksról azzal a hírrel, hogy ... a felkelők ütközetet vívtak, amelyben 80 embert vesztek, míg ők 24 császárit öltek meg. Fél szemű parancsnokuk, Bottyán megebesült, s ez a szerencsétlenség arra készítette őket, hogy éjszaka átmeneküljenek a hídon, egy kisebb erődbe, melyet a Duna tulsó partján építettek.“ (*U. ott*, II. o. II. k. 154. 1.) — Erre épülhet Markó Árpádnak a magyar forrásokat mellőző előadása is. Amit a csata színhelyéről mond Cziráky (*A duna-földvári vár ostroma és bevétele 1705-ben*, Dunaföldvár, 1893. 24—25. 1.) után, puszta feltevés.

⁶⁵ Csajági említi június 21-én „Generális Uramék conferentijá“-t az imsdóli sáncon. (*U. ott*, IX. k. 199. 1.) — Eszterházy és Bottyán tanácskozása is arra vall, hogy a két generális között nem került kenyértörésre a dolog, s egyetértve, mindenesetre együttműködve jártak el.

⁶⁶ Ujvárból június 25-én. (*Archivum Rákóczi-anum*, I. o. IV. k. 596. 1.)

Megsebesülése után várának védelmét Csajági János gyalogos ezreskapitány irányította.⁶⁷ Június 21-én kelt, Rákóczinak szóló leveléből nagyjából rekonstruálni tudjuk az eseményeket: mi történt a kömlői sáncban június 19-től 21-ig, illetve a 22-re virradó éjtszakáig, mikor a kurucok az erődítményt kiürítették.⁶⁸ A lovasság Bottyánnal átmert a hidon a tulsó partra az imsódi sánchoz. Legalább is erre kell következtetnünk Csajági soraiból: „Által jövéen az mi hadunk az Dunán sokunknak intentiója és akarata ellen, az ellenség utánok jött az felső sánczot pénteken — tehát 19-én — mindjárt formaliter obseideálta.“ Rákóczi úgy értesült — a német szökevények vallomásából is — hogy „eszében sem volt az németnek, azon sánczot, hogy megvehesse“, s csak akkor próbálta az imilyen-amollyan ostromot, mikor egy árulóvá lett kuruc tiszt jelentéséből „a mi hadainknak bódulásokat értette“.⁶⁹ Bódulásoknál sokkal nagyobb baj mutatkozott a kuruc hajdúság soraiban: a védelmet irányító főtisztek kivételével teljesen demoralizálódott. Rákóczi méltán beszélt „Duna mellett lévő hadainak gyalázatos magokviselésé“-ről. 20-án Glöckelsperg tüzérségét felvonatta a felső sáncsal szemben lévő hegyre és a sáncot „mindjárt keményen löni és bombázni kezdette“. Másnap „két három hajdut az bomba megért, ki miatt is az hajdúság igen meg-rémült“. „Az Szinay hajdúi tegnap, az étszaka s ma is leszaladtak a sáncz előtt való hegyről — jelentette Csajági a fejedelemnek — én fegyverrel üztem vissza, az mint nekik meg is mondtam, hogy ellenség módjára mind tisztit s magokat megöltem, de most utóljára megizenék, hogy ők... mind lejönnek. Ha én őket öletem, váगतom, ők is azt cselekszik; ha pedig nem resistálhatnak nekem, készebbek lobonczókká lenni. Arra példát adott nekik Farkas Sándor Uram főstrázsamestere: Durcsányi, kiis ma lobonczá lött. Benn lévén generális uraimék conferentiáján, mihelyt onnan kijött, mindjárt lobonczá lött.“

„Én nem tudom, mit gyalázatoskodnak — tört ki Csajágiból a méltatlankodás — kesereg az lélel bennem, ki ezeket az consequentiákat így megmondottam az átköltözéskor. Sok emberekben csalatkoztam meg, kiknek is mondtam szemében: Miért változott el a te orczád? Én, az míg magamat bírom, nemcsak hazámért, de Nagyságodért bizony életemet letenni is kész vagyok. Mondják meg mások is, mit cselekszem.“

⁶⁷ Csajági János gyalogos ezredes-kapitány már a híd építésekor is jelen volt. Rákóczi március 27-én arra utasította Vay Adámot, hogy „az alá rendelt gyalogságot Török András Urammal és Csajági Jánossal küldgye híd mesterünk mellé“. (*Protocollum Expeditionum*, 236/b.) — A fejedelem május 30-án „a sánczba commendánsnak“ rendelte. *U. ott*, 270/b.)

⁶⁸ A kuruc ellenállás összeomlásának fő forrásai Eszterházy Dániel ordasi és Csajági János imsódi levele június 21-én. (*Archivum Rákóczianum*, I. o. IX. k. 197–200. 1.)

⁶⁹ Levele Bercsényinek a dányi tó mellett lévő táborról június 23-án. (*U. ott*, I. o. I. k. 353. 1.) — Az áruló, Csajági levele szerint: „Farkas Sándor Uram főstrázsamestere, Durcsányi“. Turcsányi Lászlónak hívták, Bercsényi ezt írja róla június 28-án: „Régen közinkben szökött Ujvárbul, azelűtt Tököli Uramnak bennháló inassa, mie volt.“ (*U. ott*, I. o. IV. k. 606. 1.)

Azért idéztük a fenti sorokat, hogy rávilágítsunk a kömlödi kudarc okára: a hajdúság morális összeomlása idézte elő. Csajági nyomatékosan kiemeli: kezdeteiben már az átköltözéskor is jelentkezett a vitézek meghasonlása. Eszterházyt seregének rossz hangulata is befolyásolta, mikor Glöckelsperg közeledésének hírére elvonult lovasaival Dunaföldvár alól. Cselekedetét Rákóczi elítélte, de katonáival szemben tanusított gyengeségének tulajdonította, ezért nem vonta felelősségre, pedig — példák bizonyítják — megtette volna, ha gyávaság vagy hűtlenség vádja terheli. Eszterházy már régen a tulsó parton volt, midőn ordasi táborából június 21-én ezt írta Rákóczinak: „A mi hadaink, kiváltképpen a gyalogság, szörnyen confundálta magát, reméttelen bátortalanságba esvén Generális Bottyán Uram megebesedésével, kiket is szép szóval és ajándékkal nehezen leheté reducálnom.“ Ime, saját vallomása bizonyítja, mennyire alkalmatlan vezére volt seregének és milyen nagy hiba volt reá bízni a dunántúli sereg parancsnokságát. Rávilágít Bottyán nagy katonai tekintélyére és személyi varázsára is. Az ő gyalogsága között is kitört távozsása után a pánik, mert az elkeseredés mélyen gyökerezett a vitézek lelkében. A kömlödi katasztrófa igazi okait azokban a viszonyokban kell keresnünk, melyek a katonaság belső összeomlását előidézték. Itt is, a kuruc-szabadságharc történetében igen gyakran, katonapszichológiai problémákkal kerülünk szembe, s magyarázataink azért elégtelenek, s következtetéseink azért hibásak nem egy esetben, mert nem terjed ki figyelmünk a katonák és az alakulatok lelkiállapotának, s az ezt befolyásoló körülményeknek vizsgálatára. A hiányos ellátásnak, melyről Vay is szót emelt a fejedelem előtt,⁷⁰ része volt a vitézek elkedvetlenedésében, de önmagában ez még nem magyarázza meg Eszterházy és Bottyán hajdúságának viselkedését. A kérdés külön tanulmányt érdemel.

Csajági hiába volt jó katona, hiába szánta el magát a védelemre, végül is nem tehetett mást, mint amit cselekedett: a június 21-ről 22-re virradó éjszaka kivonta csapatait Bottyánvárából és átvonult a tulsó partra, az imsódi erődítménybe. Az ellenség csak a hajnali szürkületben vette észre, hogy a sánctot a kurucok kiürítették. Reggel azután Glöckelsperg ágyúit az innséds sánctból is kilőtték őket. 22-én tehát mind a három sánct az ellenség birtokába jutott.⁷¹

A visszavonulás története sem egyezik az *Emlékiratok*-kal. Nemcsak hogy Bottyán nem vett részt benne, de az sem valószínű, sőt lehetetlen is, hogy a kurucok távozsásuk előtt felgyújtották volna a kömlödi erődítményt, hiszen ha ezt cselekszik, zavartalan költözésüket akadályozzák

⁷⁰ Az imsódi sánctból május 17-én írt jelentésében: „Bottyán Uram igen fél az kenyérbéli fogyatkozástul. Igaz dolog, nyomorult dispositiók voltak eddig. En bizony nem csudálom, ha haragszik a commissáriusokra.“ (U. ott, I. o. IX. 188. l.)

⁷¹ A sánct elfoglalásának történetét Markó Glöckelsperg, június 22-én az elfoglalt Bottyánvárából Savoyai Eugénnek írt, jelentése alapján mondja el. Megtalálható a *Wiennerisches Diarium* 1705. évi 189. számában.

vele: a fellobbanó tűz figyelmeztette volna távozásukra az ellenséget. Majd látni fogjuk, a hft sorsára is rosszul emlékezett vissza.

A fejedelem már elindult Egerből dunántúli hadjáratára, mikor hí-rét vette a kömlöd-imsódi erődítmény: a sok gonddal, vesződséggel és költséggel épített dunai átkelő romlásának. Nem várt akadály tornyo-sult nagy terveinek megvalósulása elé.

III.

Rákóczi Egerben számbavette a szabadságáért felkelő Magyarország egész haderejét. A fizetési jegyzékekből megállapította, hogy 75.000 vitéz van fegyverben. Ezentúl már csak rendszeren fizetett, fegyelemben tartott és a hadakozáshoz értő csapatokkal akart hadakozni.⁷² A kez-deti népfelkelés mindenütt katonai rendbe tagolódott, s a hadkiegészítést most már nem az önként fegyvertkötő jobbágyok adták, hanem a jobbágytelkekre kirótt portális gyalogság és a nemességre kivetett zsoldos katonaság szolgáltatta.

Nem sokkal hadjáratának megkezdése előtt, június első napjaiban tanácskozást tartott Bercsényivel Egerben a vármegyék hadainak rend-benvételéről,⁷³ s az eredménnyel igen meg volt elégedve: „Lehívtam magamhoz generális gróf Bercsényi Miklós uramat — írta június 7-én Károlynak — és az hadat már is annak rendi szerint subrepartiálván, találtam oly erőt, mely is az elmúlt esztendőbelieknél az vármegyék praestálandó hadai által sokkal augeáltatott, az Tiszán innen való vár-megyék már is hadaikat alkalmasint felállítván.”⁷⁴ Számított arra,

⁷² Mémoires, 212—213. 1.

⁷³ A főgenerális június 5-én Egerből írja Károlynak: „En ide fáradtam egy kis időre a Méltóságos Fejedelem parantsolatjából.” (Rákóczi Tár, II. 113—114.1.) — Június 10-én már Gyöngyösről ír a fejedelemnek. (Archivum Rákóczianum, I. o. IV. k. 560. 1.)

⁷⁴ Károlyi-Oklévéltár, V. 215. 1. — A kuruc hadsereg szervezete voltaképpen Egerben alakult ki. 1705. április 11-én szabta meg Rákóczi „a portális hajduk-nak limitatóját oly formán, hogy a Nemes Vármegyék egy portátul négy-négy jó fegyveres hajdukat állítsanak az haza szolgálattárára”. A hajdukat a jobbá-gyok állították. A nemesség portánként két lovas zsoldossal tartozott. Bercsényi szervezete szerint pl. Bereg 64 portája után 128 lovast és 256 gyalogot, Ung 65 portája után 130 lovast és 260 gyalogot tartozott állítani. Zemplén, Bereg és Ung portális gyalogságát egy ezerré szervezték Sennyey Pongrác parancsnoksága alatt, — így alakult lovasezreddé Abauj, Sáros, Zemplén, és Ung zsoldos kato-nasága, ifj. Barkóczy Ferenc kezében. S hasonlóan a többi megyék portális és zsoldos katonasága, hajdusága is ezredbe szerveződött Bercsényi szervezete szerint. Rákóczi azonban az ezredparancsnokok kinevezésének jogát magának tartotta fenn. A megyékhez és az ezres-kapitányokhoz Egerből 1705. június 9-én kibocsátott rendeleteit l. *Protocolium Expeditionum*, 278—281. 1. — V. ö. Takács János, *Közteherviselés II. Rákóczi Ferenc korában*, Zalaegerszeg, 1941. — A Bercsényivel folytatott egri tanácskozás eredménye az Országos Hadi Fő-commissariatús is, élén Bercsényi sógorával: gr. Csáky Istvánnal. (*Protocolium Expeditionum*, 277/a.) — Bercsényi „az hadakra szükséges quottát” is felvetette, 2,505.000 forintra rugott. (Levele Rákóczinak: Gyöngyös, június 10. — *Archivum Rákóczianum*, I. o. IV. k. 561. 1.)

hogy a „vármegyék portális hadai, kik is rész szerint már marsban vannak“, útközben csatlakozni fognak seregéhez.⁷⁵

Egyelőre azonban még kevés katonaság volt keze alatt, jóformán csak a tavaszi hónapok alatt begyakorolt udvari ezredek. „Kegyelmed ne gondolja — üzenete titkos írással, tiszántúli generálisának —, hogy az Dunán innen sok had legyen, ne talán megcsalattassék“. ⁷⁶ Ezért Károlyit egész seregével együtt táborára rendelte.⁷⁷ A generális ezidőtájtban Gyula várát vívta⁷⁸ és nehezen akart kimozdulni a Tiszántúlról s azt javasolta a fejedelemnek, a tiszai részek biztonsága érdekében seregét hagyja a Tisza mögött. Rákóczi néki is kemény hangon válaszolt, majdnem olyan kemény levelet írt néki, mint korábban a rendeletét mellőző Bottyánnak: „A mikor... parancsolatunkat onnan való eljövételéről vérszi, annak véghez vitelét némelyeknek bevett szokása szerint ne vitassa Kegyelmed, mi tartozván számot adni az ország dolgai folytatásáról mind Isten s mind hazánk előtt. Vagy ha Kegyelmed különben cselekszik, ez is, sok más dolgokkal együtt, Kegyelmedre fog redundálni. ... Kedvesen vennénk Kegyelmedtől, ha azon confidentiája volna személyünkben, hogy az hadi operációkat nem... habahurgyaságból... folytatjuk.“⁷⁹ Ekkor már tudott arról Bercsényi jelenléteiből, hogy Glöckelsperg Budára érkezett és a csallóközi német lovas-ság Buda felé nyomul.⁸⁰ Mikor Herbeville, az új magyarországi főparancsnok, hivatalát átvette, Glöckelsperget bízta meg a Szebenbe beszorított Rabutin felszabadításával és a császár erdélyi uralmának visszaállításával. Rákóczi azonban még nem látta világosan, hogy e távolabbi hadászati cél megvalósítása előtt, a császáriak dunai átkelőjét akarják

⁷⁵ „Nem is kell mind összevárnai az ezeret, az kit föl állétnak, csak menjen táborára Nagyságodnak“ — írja Bercsényi Léváról június 12-én. (U. ott, 564. l.)

⁷⁶ Június 18-án. (Károlyi-Oklevéltár, V. 227. l.) — Bercsényi május 13-i tervezete szerint a tervezett dunántúli hadjáratra „Eszterházy Dániel Urammal előremehetne: Budai Uram, Majos, Balogh Ádám, Bezerédi, Helepront, Szekeres, Szabó Máté, Ebecz István, Eszterház Antal Uram ezere, mert ugys odazújuk. Maradna az Méltóságos Fejedelem körül: Deák Ferencz, Guldenfinger, Jászág, Kunság, Ilosvai, Eszterház Dániel Uram erigálandó ezere, Vármegyék és az udvari hadak.“ (U. ott, 589. l.)

⁷⁷ Június 7-én. „Kivántatik az serénység, hogy annál hamarabb velünk magát az Duna mellyékén conjungálhassa és az következő nagy operatiókhöz foghassunk. Mely is mely hamar lehessen meg, Kegyelmednek opinióját elvárom és reménlem, maga hazafiusága szerint dolgait ugy fogja kormányozni, hogy az hadat csoporton tartván, operatiói végezése után utját hozzánk admatúrálhassa.“ (Károlyi-Oklevéltár, V. 214—216. l.)

⁷⁸ Forgách Simon erdélyi generális is arra kérte Károlyit, hogy hagyja abba Gyula ostromát, s Andrassy István seregével egyesülve fordítsa erejét az Alföld felé eső erdélyi szorosok védelmére, nyilván azért, mert ő is értesült a császáriak támadó szándékáról, a Glöckelspergnek adott utasításról. (U. ott, 220—221. l.)

⁷⁹ Június 15-én. (U. ott, 221—224. l.)

⁸⁰ L. Bercsényi június 13. és 15. között Rákóczinak írt leveleit: *Archivum Rákóczianum*, I. o. IV. k. 566—578. l. — Károlyit június 15-én értesíti arról, hogy „Kleőkösperg nem csak személyében Budára érkezett, de az németnek egész lovas corpora is Buda felé túl a Dunán nyomakodik.“ (Károlyi-Oklevéltár, V. 223. l.)

lerontani, s lehetségesnek tartotta, hogy Glöckelsberg Szegednek és Aradnak fordul. „Mely casusban — figyelmeztette a Tiszántúlt féltő Károlyit — könnyebb s jobb is lesz annak a Tisza s Duna közt resistálni, mint sem a Tiszán által menetelre alkalmatosságot adni.”⁸¹ Károlyi azonban még ekkor sem nyugodott bele Rákóczi parancsába, hanem felbiztatta a debrecenieket: ők is kérik a tiszántúli hadsereg helybenmaradását. A fejedelem ekkor még keményebben oktatta ki okoskodó tábornokát: „Az ilyenek én előttem bizony semmit sem használnak, s ha azt gondolja Kegyelmed, hogy némelyeket praeveniálván, az hadi dispositiókat változtathatjuk, nagyon megcsalja Kegyelmed magát s mások is. Más az, hogy se nem illendő, se nem hasznos, hogy dispositióim az debreceniek által kitrombitáltassanak.”⁸² Idéznünk kellett itt ezeket, a maguk helyén, hogy megérthessük majd a kényszernek engedelmessé váló tiszántúli kuruc sereg későbbi magatartását.

Két nappal indulása előtt Rákóczi arról értesült, hogy „bizonyos ellenségünk érkezett Szegedhez”. Erre mégis megváltoztatta Károlyinak küldött hadiparancsát. „Noha előbbeni orderünk az vala, hogy Szolnoknál által költözvén, velünk megegyezhessen, de ne talán míg Kegyelmed Szolnoknál abban munkálkodnék, az említett ellenség túl a Tiszán nagy csapásokat és más intentióját effectuálná, annak okáért válasszon Kegyelmed oly statiót a Tiszához nem messze, hogy ha úgy kívántatik, velünk hamar megegyezhessen. . . . Legyen azért Kegyelmed oly reflexióval, hogy ha az Buda körül lévő németre notabiliter kellene vigyáznunk, Szolnoktól nem igen messze lévén, azonnal conjugálhassa magát velünk. Mindezekre nagy punctualitás és vigyázás kell, melyet singulariter recommendálunk Kegyelmednek.”⁸³ Rákóczi a „punctualitás”-t nem csupán követelte, hanem gyakorolta is. A késői szemlélő méltán esodálkozik gondosságán, mellyel hadjáratát előkészítette, s ugyanezkor kezében tartotta országának minden ügyét. Megerőltető menetek pihenőiben, új táborhelyein, máris írásai mellé telepedett, irt vagy diktált, egy pillanatra sem engedte ki kezéből az ország szekerének igazgatását.⁸⁴ Nehéz, gondokkal terhelt napokban is volt türelme egészen kicsiny dolgokkal foglalkozni. Mikor a dunántúli átkelő katasztrófája terveit összetörte, gondjait megnövelte, tépelődései között tudott időt

⁸¹ Herbeville császári marsallt I. József 1705. május 10-én nevezte ki a magyarországi hadműveletek főparancsnokává, Heister utódjává. (Márki, I. 412. l.) — Stepany június 6-án jelenti: A császár tudatta az erdélyi rendekkel trónralépését. Rabutint biztosították, hogy rövid idő alatt segítyt kap. Glöckelsperg megy oda 5000 rác és 2000 német katonával. (Archivum Rákóczianum, II. o. II. k. 110. l.) — Rákóczi feltevése nézve I. Károlyinak szóló június 15-i levelét.

⁸² Június 17-én. (Károlyi-Oklevétár, V. 224—226. l.)

⁸³ Június 18-án kelt rendelkezését 19-én írott levelével változtatta meg. (U. ott, V. 226—228. l.)

⁸⁴ L. leveleskönyvét (Protocollum Expeditionum), pedig nem találjuk meg benne valamennyi levelét. Június 21-én Arokszállásról harmincnál több levelet küldött szét. Tanulmányos számbevenni pl. a szolnoki Tisza-híd anyagának összeszedésére nézve kiadott rendelkezéseit.

szakítani arra, hogy egy Veres András nevű hive házassági ügyével foglalkozzék.⁸⁵ Az éber lelkiismeret és a kötelességteljesítés egyik leg-szebb példája történetünkben.

Június 20-án indult el Egerből, s még aznap Tarnabodon ütött táborn, s másnap indult tovább. Az útirány tekintetében eleinte bizonytalanzkodott: Hatvannak forduljon-e vagy Jászberénynek, s valamivel később indult el, ahogyan szerette volna, nyilván azért, mert a budai és a szegedi ellenség mozdulását várta. Mikor úgy döntött, hogy Károlyi egyelőre mégis maradjon a Tiszántúlon, a vele járó egyesülésre nem kellett gondolnia, Hatvannak vette útját.⁸⁶

A bodi táborban ártesült Eszterházy Dániel cselekedetéről. Csodálkozással, de szokott tárgyilagosságával írt róla Bercsényinek: „Mi okra nézve kellett azon lovas hadnak által júni, nem tudjuk.“ De kifejezést adott aggodalmának is, hogy Eszterházy megint a hadak fejével gondolkozott, nem a magáéval, „a’ miképpen tanácskozássra szoktatta azon hadat, valamely confusió ne érje őket“.⁸⁷ Ilyen nyilatkozataira figyelve értjük meg, miért használt szokatlanul kemény hangot tábornokaival szemben. Sem Károlyi, sem Eszterházy nem értették meg, amit Rákóczi egész valójával átértett: most nem csak hadműveletekről, hanem a haza sorsáról van szó. Bottyán sikeres harca megnyugtatta, magatartását példaképpen állította az Ordason táborozó Eszterházy elé: „Kegyelmed levelét vettük Botyán uram... szerencsés ütközetirül, mely is... szerencsésabb let volna, ha Kegyelmed az lovas hadat által nem hozta volna“ és „ha ezen actussal szivek erőssödött, most is javalljuk, költöztesse által és az ellenséget erős portázással fárrassa.“⁸⁸ E soraiából azt látjuk, hogy Bottyán lovasharcának jelentőségét túlbecsülte, mert nem vette tekintetbe: ez a harc Bottyán súlyos sebesülésével járt, tehát a vezérlő akarat, a lelkesítő és összefogó erő hullott ki dunántúli seregéből. Vay Ádám sem volt az az ember, bármily tiszteletreméltó alakja is a szabadságharc történetének, aki válságos pillanatokban kezébe tudta volna venni az események irányítását. A kömlödi események történetéből azonban nyilvánvaló: erre nem kerülhetett sor, mert Glöckelsperg mindjárt a Bottyánnal való ütközet után megkezdette a sánc ostromát, s 22-én el is foglalta.

Rákóczi jól érezte: jelenlétére van szükség. Vaynak ezt írta: „Az imsoádi sáncot megtekintjük, Kegyelmed informállyon statióknak való

⁸⁵ Ocsán, június 27-én. (*Archivum Rákócziánium*, I. o. I. k. 357—358. 1.)

⁸⁶ „En Hatvan felé holnap indulok, avagy Káták felé; Szolnoknál által költöztvén Kegyelmed, könnyü az conjunctión“ — írja június 17-én Károlyinak. (*Károlyi-Oklevéltár*, V. 226. 1.) — Majd 19-én: „Holnap magunk is innét megindulunk Jászbrén felé, observálván ellenségünknek igyekezetit, és experiálni: Budához érkezett valamely német hova fordítja szándékát.“ (U. ott, 228. 1.) — „Akarván az Jászságnak kedveznünk, ... magunk is Hatvan felé vesznük utunkot“ olvassuk Vaynak szóló levelében. (*Protocollum Expeditionum*, 306/b.)

⁸⁷ Június 20-án. (U. ott, 305/a.)

⁸⁸ Június 21-én. (U. ott, 306/b.)

helyekről.⁸⁹ „Ha lehetne, repülnék“ — mondotta Bercsényinek szóló levelében. Nem csak a híd sorsa aggasztotta, hanem az a hír is, mely Glöckelsperg szándékáról jutott a füléhez, mely megmagyarázta számára a Szeged környékén zajló ellenséges készülődést is: „Jobban confirmáltatik, ... hogy Klekespergnek ordere vagyon, hogy szegediek meg egyezésével Erdélynek succurállyon“,⁹⁰ ezért sürgette meg a megyék portális gyalogságának és zsoldos lovasságának „mentül hamarébb“ „az haza szükséges szolgálatjára“ való előállítását.⁹¹

Vaynak és Károlynak szóló levelét már Árokszállásról írta 21-én. Még Egerből, az indulása előtt való napon küldött parancsot Baranyay Ferencre, Eszterházy Dániel ezredének vicekolonellusára: gyűjtse össze regimentjét és Hatvan táján csatlakozzék táborához.⁹² 20-án viszont, mikor Eszterházy áthúzódsásáról értesült, sietve küldte az imsódi sáncba, a gyalogság nélkül maradt Eszterházy támogatására, a vár és a sánc védelmére Bremer Károly német gyalogezredét. Hogy a segítség idejében oda érkeznek, előre küldötte Péter Andrásy Miklós kapitányt: állítson elő kocsikat számukra, s ha „az kocsikban valamely fogyatkozás lenne“, inkább hagyja el „némely pagacsiáját“, de a parancsot késedelem nélkül teljesítse.⁹³

E napok történetének egészen homályos részlete, miként hajtotta végre Bremer a néki adott parancsot. Mindenütt azt olvassuk, azonban források megjelölése nélkül, hogy a német katonasökevényből lett kuruc ezredes már ekkor árulója volt a kurucok ügyének: összejátszott a császáriakkal és szándékosan elkésett az imsódi sánc védelméről.⁹⁴ Az a kép, amelyet Rákóczi az *Emlékiratok*-ban a zsoldján szolgáló volt császári katonák lelkületéről és viselkedéséről rajzol, bizonyonnyal Bremer után készült. „Az ilyenfajta emberekre — mondja — sohasem lehet számítani, csak amikor fölényben vagyunk az ellenséggel szemben.

⁸⁹ Június 21-én. (U. ott, 306/b.) — Vay ezekben a napokban a solti sáncnál tartózkodik. 20-án ezt írja neki a fejedelem: „A solthi sáncz iránt légyen oly készülettel, hogy valamely kárunk ne következék.“ (U. ott. 305/a.) — 23-án Dánynál csatlakozott a fejedelem seregéhez, innen akarta Rákóczi Eszterházy helyébe küldeni. (Keltvezeteln, de bizonyosan június 23-án vagy utána kelt levele Eszterháznak: *Archivum Rákócziánium*, I. o. I. k. 354. l.)

⁹⁰ Bercsényinek írja Bodról június 20-án. (*Protocollum Expeditionum*, 305/a.)

⁹¹ Károlynak írt levelében június 21-én. (*Károlyi-Oklevéltár*, V. 231–232. l.) V. ő a portális gyalogság kiállításá érdekében Szabolcs, Szatmár, Ugocsa, Bihar és Arad, a zsoldos lovasság érdekében Ung, Sáros, Zemplén és Abauj vármegyéhez intézett rendeleteit: *Protocollum Expeditionum*, 301/a., 306/a. — Hogy mennyire számított a megyei hadakra, erre nézve jellemző június 1-én írt levele Károlynak: „Conjungálja magát velem corpusával csak addig is, a meddig az vármegyék praestáló hadai, kik rész szerint már marsban vannak, conjungálják velem magokat.“ (*Károlyi-Oklevéltár*, V. 226.)

⁹² *Protocollum Expeditionum*, 304/b. — 22-én Vay Ádámnak küldött levelében már úgy rendelkezett, hogy „Kegyelmedhez mennyen, s ide ne fáradgyon“. (U. ott, 307.)

⁹³ U. ott, 291/a.

⁹⁴ Markó is id. tanulmányában Thalyra (*Bercsényi-család*, III. 383. l.) hivatkozva.

Amint kénytelenek vagyunk védekezésre szorulni, akkor, már egy kis vereség után is, azoknak száma, akik fegyverrel a kezükben meghalnak, mintsem felakasszák őket, sokkal kisebb azokénál, akik élni akarnak, a nélkül, hogy felakasszák őket. Ilyen körülmények között... azon gondolkodnak, hogyan tarthatják meg rangjukat, s nyilvánvaló áruháson törik fejüket, hogy bocsánatot és jutalmat nyerjenek. Ilyen volt... Bremer ezredes.⁹⁵ Meggondolandó azonban, hogy Bremernek a fejedelem július 6-án két ízben is küld parancsot: „Azon Dunán túl való ellenségnek szándékát investigállya.“ Sőt még augusztus 2-án is küld neki rendeletet. Tehát mindaddig, míg adatok nem bizonyítják, pusztá feltevésnek kell tekintenünk Bremer ímsódi áruháását.⁹⁶ Hűtlensége, mellyért a szécsényi táboron életével fizetett, Rákóczi 1705. évi felvidéki hadjárata során következhetett be.

Arokszállásról Rákóczi táborával Hatvanhoz szállott, 22-én, s még részben 23-án is, itt várta a Duna felől érkező híreket,⁹⁷ egyre nagyobb nyugtalansággal. 22-én este Darvas Ferenc kerületi kommisszáriustól tudta meg, hogy Bottyánvárat „megszállotta“ az ellenség, de a hírnök még nem akart hitelt adni. Másnap reggel a táborába érkező kuruc főtsízt, Ampruster szájából „nem kevés keserűséggel“ hallotta „az oda való dolgoknak folyásit és azon hajdúságnak, melly a' várban vagyon, maga rossz alkalmaztatását“.⁹⁸ Feszült lelkiállapotára vall, hogy 23-án, ezen a napon három levelet is írt Károlynak.⁹⁹ Bercsényit is azonnal tudósította: „melly gyalázatosan viselli magát azon hajduságh, kihez biztunk“. Még valamennyire reménykedett a vár megmaradásában, mert parancsnokuk példásan viselkedett: „Személyében resolválta magát, hogy — a várat — fel nem adgya, mígh ki nem vonszák belőlle, és az ellenség kérésére azt felelte: a' kulcsa nincsen nála a' várnak, hanem mi nálunk és most viszük magunkkal. De egy ember magában mit

⁹⁵ *Mémoires*, 209—210. 1.

⁹⁶ A rendeletet Rákóczi Csabán, illetve Veresegyházán adta, azzal, hogy „ha azon ellenség Buda felí nyomul bizonyosan, eő is keze alatt lévő hadainkkal siessen jöni táborunkban“. Még teljesen bizott Bremerben, mert ezt írta neki: „Eötven jó hadi személyt hadgyon Horváth Tamás keze alatt a' solti sánczban olyyat, a' kinek hűsségekhez bizhatik és ellenséggel általok intentálandó collusio iránt semmi suspiciója ellenek sem suboriálhat.“ (V. ő. Horváth Tamásnak küldött rendeletével; mind a kettő: *Protocollum Expeditionum*, 314/a.) — Bremer tehát Ímsód elesése után a solti sánczban volt, bizonyára Eszterházy Dániellel ment oda. A generális sehol sem említi késését, pedig — ha valóban késett — felhozhatta volna mentségére. — Rákóczi augusztus 2-i rendeletét 1. U. ott. 427/b. 427/b.

⁹⁷ Rákóczi vonulásának, táborbaszállásának dátumait leveleskönyve alapján állapítottuk meg.

⁹⁸ L. Eszterházy Dánielnek küldött levelét június 23-án. (*Protocollum Expeditionum*, 311/b.)

⁹⁹ Károlyihoz intézett leveleit 1. a *Károlyi-Oklevéltár* V. 233—235. 1. — A levelek sorrendjét Géresi Kálmán hibásan állapította meg. Időrendben a CLXXXII. számú az első, az előtte lévő a második, az utána következő a harmadik levél.

tehet?“¹⁰⁰ Kemény és határozott utasítást küldött Eszterháznak: „Hogy ha Kegyelmed magunk kezünkkel írott levelét vette, által láthatta dispositionkat, hogy többet hat száznál benne — a várban — ne hadgyon. ... Kegyelmed se pénzt, se ígéretet, se példát, se fenyegetést ne kimélylyen, ... inkább hadgya ki menni azokat, a' kik utolsó desperatiótul viseltetvén, oltalmazni magokat nem akarják, rabul vétetvén. A' mint az odaváló hajduságnak számát, állapotját tudgyuk, lehetetlennek gondollyuk lenni, hogy közöttök legalább 400 resolutus hajdú a' németeken kívül ne találtassék, bár tsak Brémer regimentyének el érkezéséig.“ Károlyt is figyelmeztette a küszöbönálló veszedelemre: „Jűjjon Szolnokhoz a munitiókkal együtt, a gyalogságot beszállítván a várban, ezer embert rendeljen vigyázásra Szeged felé, maga pedig ... oly készen legyen, hogy a mikor veszi parancsolatunkat, velünk magát conjungálhassa. De, ha csak a szükség nem hozza, Kegyelmedet által nem hivatjuk a Tiszán.“ A szükség néhány óra múlva elkövetkezett, Rákóczi még Hatvannál értesült Bottyánvára elvesztéséről. Azonnal parancsot adott Károlynak a költözésre, mert számított az imsódi sánc elvesztésére is, s ebben az esetben Glöckelsperg átkelésére, hogy parancsa értelmében meginduljon Erdély felé. Elhatározta, hogy Károlyi seregével eléje megy az ellenségnek. Tervéről ezt írta Bercsényinek: „Ha a' sánczat addigh megtharthatták, annak mententiójában fortificáljuk magunkat; ha pedig oda hadták, Pestet petárdával próbálván, aggrediállyuk és az ellenséget distrahállyuk, — Kelkösperg intentumát observálván, hogy véghez ne vihessen.“¹⁰¹ „Kérjük, ne várjon egy órát is, jőjön Kecskemét felé“ — üzenté Károlynak, Eszterháznak pedig megparancsolta: „Kegyelmed azon legyen, hogy a sánczat meg oltalmazza, ... hogy ha pedig az hajdúk a sántzot fel adnák is, a' mostani helybűl Kegyelmed parancsolatunk nélkül meg ne indullyon. Bűzünk azért mindeneke't hazájához való szeretetiben, és reményűk, tészen olly dispositiókat, hogy azon erősséget, mellynek meg tartásán egész operationknak dereka áll. Kegyelmed munkája s fárattsága által meg tharthattuk.“¹⁰² A parancsok szétküldése után felszedette táborát, s még ezen a napon a dányi tó mellett ütötte fel. Innen figyelte: mi történik az imsódi sáncsal?

¹⁰⁰ Június 23-án írt levelében. (*Protocollum Expeditionum*, 309/a.) — Szinay valószínűleg Csajági János kommandáns helyettese volt a várban, aki június 21-i levelének bizonyossága szerint az imsódi sáncból igazgatta a gyalogság hadműveleteit. (*Archívum Rákóczián*, I. o. IX. k. 198—200. 1.) Rákóczi egy mondatából arra következtethetünk, hogy felkereste a fejedelmet a hatvani táboron és a fejedelem általa küldött parancsot Eszterháznak az imsódi sánc megtartására. „Tsak meg sen várta Kegyelmed Csajági által tett parantsolatunkot“ — írja Dányról június 24-én a generálisnak. (*Protocollum Expeditionum*, 311/a.)

¹⁰¹ E haditervét csak Bercsényivel közölte. A június 23-án írt levelében a keltezés helye nincs feltüntetve, de ha összevetjük azzal a levéllel, amelyet Rákóczi ezen a napon „Hatvantul“ írt Eszterháznak, látjuk, hogy e két levél egyidőben készült. (U. ott, 309/a.)

¹⁰² Június 23-án kelt levelében. (U. ott, 311/b.)

A 24-re virradó éjszakán vette a lesújtó hírt, hogy „Esztorás Dániel teljességgel megbódulván, az hídat ott hagyván, Solthoz nyomult, idébb két mélyföldnyire, mellyel teljes alkalmatosságot adott az ellenségnek az átköltözésre, ha csak akarja”.¹⁰³ A bódulást a hajókon érkező ellenség okozta, „holott tsak a' gyalogság is valamely lovassal impediálhatta volna azon sajkás ellenségnek impetiúóját“. A fejedelem némi gúnnnyal ír Eszterháznak lovasságáról: „Nem tartattván Kegyelmed semmit az solthi sáncznál ellenségnek operatiójátul, mert ott csak gyalognak lehet agálni és azt ugyan gyalogal reprimálhatni, azért azon meg bódult hadanak elméjét erősítse.“ Parancsot adott néki, hogy azonnal térjen vissza Ordashoz, elhagyott táborhelyére, akadályozza meg az ellenség átkelését, Brémert pedig küldje a sánc visszafoglalására, mert „vala olly intentiója, hogy az innekső sánczot recuperálhassa, melly is nagy importantiájú dolog lenne az haza szolgálattában“.¹⁰⁴

Itt a dányi táboron egyesült Vay Adám mintegy ezer emberből álló seregével.¹⁰⁵ Ide érkezett be Eszterházy Dániel alakulóban lévő regimentjének három kompániája.¹⁰⁶ A fejedelem számba vette az ellensége erejét is, a hírek és a jelentések alapján 2.000 németre és 3.000 szerbre becsülte, tehát majdnem annyira, amennyi valójában volt.¹⁰⁷ A számbeli fölény a kurucok oldalán volt, de számítaniok kellett arra, hogy a Csallóközéből kimozdult német ezredek erősíteni fogják Glöckelsperg seregét,¹⁰⁸ s figyelemmel kellett lenniök a szegedi rákok mozgolódására is.¹⁰⁹ Tábori podgyászát Szolnokba küldte, „hogy könnyebb szerrel lévén, jobban folytathassuk az operatiókat“.¹¹⁰

¹⁰³ Bercsényit azonnal futár által értesítette erről. (Levele *Archivum Rákócziánum*, I. o. I. k. 353–354. l.)

¹⁰⁴ Parancsa Eszterháznak június 24-én: *Protocolum Expeditionum*, 311/a. V. ő. a Bercsényinek szóló 23-i levéllel, ahol a fejedelem azt írta Eszterházyról: „Megparancsolván ugyan, hogy megint lemenjen, de kevés operatiójokhoz bizhatunk, bódulásokat látván.“

¹⁰⁵ U. ott, 353. l.

¹⁰⁶ „Három nagy-honti compania, kettő nógrádi jelen vagyok, a pestit most fogadják, — csak Kegyelmed a többit is mentül hamarabb összeszedvén küldje utánunk.“ (U. ott, 353. l.) Tehát egy alakulóban lévő reguláris lovasregimentről van szó. V. ő. Rákóczi ifj. Barkóczy Ferencnek adott pátensével: „Emléttét colonellus uri hívünk alatt lévő tiszt híveink azon reguláris militiának egy corpusban való ösze szerzésében szabad akarat szerint *fogadván* és conscribálván az olyanokat, kiknek ... be állani kedvek léssen, fáradoznak.“ (1705. február 7-én kelt Kistapolcsányban. — *Thaly Kálmán kuruckori okmánygyűjteménye*, III. 17. Országos Széchényi Könyvtár. Fol. Hung. 1389.)

¹⁰⁷ Stepney június 6-i jelentésében 2.000 németről és 5.000 rácról van szó. (L. a 81. jegyzetet.) Rákóczi azonban még horvátokat is említ.

¹⁰⁸ Bár — mondja a fejedelem — Bercsényi Miklós Uram levelébül értyük, hogy a tájján semmi olly motusa nem láttatik az ellenségnek, hogy ide alá jöne ezeknek erősítésére“. (Levele Eszterháznak június 24-én: *Protocolum Expeditionum*, 311/a.) De nyilván csak azért nem, mert az ellenség még nincs tisztában Rákóczi szándékával.

¹⁰⁹ A szegediek nyilván azért voltak csendben, mert Glöckelsperget várták.

¹¹⁰ Bercsényinek szóló június 33-i levele szerint. (*Archivum Rákócziánum*, I. o. I. k. 354. l.)

Nehogy vakhír támadjon a rossz hírek nyomán, a Gyöngyösön tartózkodó Széchényi érseket megnyugtatta: „Ezek mind az által nem olly dolgot, hogy valamelly insecurityt ítélnetne Kegyelmed.“¹¹¹

Hogy Rákóczi mennyire készült Erdélybe, s mennyire tartott Glöckelsperg erdélyi diversiójától, ez június havi diplomáciai levelezéséből is kitűnik. A lándorfejérvári basának Bottyán-varának elvesztése után is így ír.¹¹² „Magunk iten vagyunk Pest előtt, szándékozunk nagyobb erővel táborunkat általköltözni a' Dunán és ellenségünk ellen győzelmet venni s...oda Erdélybe be menvén, megh foghjuk találni a Fényes Portát.“ A Lengyelországban tárgyaló Rádayhoz a sánc katasztrófája előtt, még a hatvani táboron írt levelében Erdélybe való bemenetelének tervét említi, mint egészen közeli lehetőséget. „A' Duna inellyékire táborostul szándékozván, hogy nem tsak resistállunk, hanem jobb formában hadainkat a' Dunán túl operációkra expediálljuk. ...Ezen állapotokkal mind az által Erdélyben menetelünket nem tollálljuk, az honnét való követek most is itten nálunk vadnak, sollicitállják bemenetelünket, hanem két hét alatt reménlvén itten a' dolgoknak jó rendben való hagyását, az ország kívánságának eleget tészünk.“¹¹³ E levélben félreérthetetlen a diplomáciai szándék: követe útján Rákóczi arról beszél a világnak, hogy küszöbön áll az erdélyi fejedelemségbe való beiktatása, s akkor a francia király, amint követe útján ígérte is, követét az „európai békesség tractájában .. admittálni és admittáltatni fogja“, de a hírverés mögött ezekben a napokban ott volt a reális lehetőség, sőt a kényszerűség is, hogy egész dunántúli tervét el kell ejtenie és ha Glöckelsperg Erdélybe nyomul, ott kell keresnie a kibontakozást.

Glöckelsperg azonban nem kelt át a Dunán, pedig Rákóczi még napokig számított átköltözésére, s ezért továbbra is délnek tartott, s 25-én Tápiószágon ütött tábort.¹¹⁴ Itt már azt hallotta, Eszterházy üzenté néki, hogy az ellenségnek nincs szándékában átjönni, mert a hidat és az ımsódi sáncot lerontotta. Mivel azonban a hírből kételkedett, Tápiószágtól délnyugatnak fordult, s eröltetett menetben Ócsának tartott, mert

¹¹¹ Június 24-én. (*Protocollum Expeditionum*, 308/b.)

¹¹² Június 24-én, Dánynál. (*U. ott*, 310/b.)

¹¹³ Június 23-án Hatvantól. (*U. ott*, 304/b—310/a. L. még fogalmazványát is: 308/a.)

¹¹⁴ Innen sürgette meg Károlyit: „Sem órát, sem napot Kegyelmed ne várjon, annyival is inkább több parancsolatunkat, hanem az lovas haddal, mennél nagyobb corpuossal, Szolnoknál által jöven, siessen Kőröshöz, avagy az hol magunkat táborostul fog hallani, hogy velünk együtt megegyezhessen mentül hamarébb. A mi penig gyalogja vagonon Kegyelmednek, szállítsa be Szolnokba.“ (*Károlyi-Oklevéltár*, V. 235—236. 1.) — Innen utasítja Berthóty István szolnoki kommandáns, hogy a „Tiszát kötesse által, hogy Generális Károlyi Sándor Ur alkalmazatosan és késedelem nélkül jöhessen azon által“. (*Protocollum Expeditionum*, 311/b.) Továbbá Keczer Sándort, hogy „mind vizen 's mind szárazon“ szállítson hadai számára ételmet, főként lisztet. (*U. ott*, 331/a.)

el akarta pusztítani a hidat az ellenség elől.¹¹⁵ „Tegnap igen nagy mar-sunk vala, ki miatt fáradt állapottal vannak hadaink“ — írta 27-én Ócsáról Eszterházy Dánielnek. Parancsot adott néki a solti sánc megerősítésére, „hogy oda érkezésünkig hasonló gyalázatos dolga azon sán-czunknak ne történjék“, s oda küldötte a munkálatok irányítására De la Motte ezredest. Ócsáról másnap tovább akart menni Kunszentmik-lósra, hogy ott Eszterházy seregével egyesüljön.¹¹⁶ A június 27-ről 28-ra virradó éjszaka azonban Eszterházy futárja jó hírt hozott: az Imsódohoz küldött gyalogság a sánctot visszafoglalta és a hidat „két felé szakasztotta“.¹¹⁷ „Igy nem látjuk, mi operatiót tehetnénk ottan, — írta a fejedelem 28-án Bercsényinek — hanem inkább értvén, hogy az ellen-ség Buda felé szándékozik, alkalmatossabbnak ítéltük itten subsistál-nunk,¹¹⁸ oly közhelyen, hogy ha Szegedhez szándékozott volna: Kőrös-nek menvén, az Károlyival való conjunctio és per consequens ellent-állás meg lehetet volna.“¹¹⁹

Glöckelsperg Kömlődötől északnak fordult. Földvárnál megállott és a Duna szigetéről bombázni kezdte a kurucok solti sáncát, de azután félbehagyta és „magát nagyobbára Buda felé vette“, hat kompániát azonban délnek fordított, Veresmart felé. Rákóczi attól tartott, hogy ezek a szegedi ráccokkal akarnak megegyezni, s veszélyeztetni fogják a Duna-Tisza között. Károlyit ezért utasította: Szücs János ezerskapi-tányt ezeredmagával küldje le Halasra, de csak vigyázásnak okáért, a ráccokkal ellenségeskedést ne kezdjenek.¹²⁰

Június 30-án értesült először a fejedelem arról, hogy Károlyi is „útban vagyon a velünk való megegyezésre“.¹²¹ Eszterházynek még az előző napon parancsot küldött, igyekezzék egész hadával táborába, csak a solti sáncban hagyjon őrséget.¹²²

A nagy terv összeomlott. Az imsódi sánc állapota mintha Rákóczi elromlott terveit jelképezte volna: árkaik elborította víz, erődítéseit a Kalocsán örökdő Hellepronth János ezredes vonatta le a fejedelem pa-rancsolatjából.¹²³ A kuruc szabadságharc vezére, ki nem régen még azzal a meggyőződéssel indult el Egerből, hogy dunántúli hadművelete

¹¹⁵ Bercsényinek írt keltezetlen, de nyilván Ócsáról június 26-án kelt levele szerint. (*Archivum Rákócziánium*, I. o. I. k. 355—356. l.) — 26-án már Ócsáról írt leveleket, a hadjárattól távoleső ügyekben is. Itt bízta meg, levelére vá-laszolva, Péter András Miklóst Ilosvay Imre elsőlede tatonáinak összegyű-jtésével, s az ezers-kapitány helyettesítésével. (*Protocolum Expeditionum*, 294/a.)

¹¹⁶ *Archivum Rákócziánium*, I. o. I. k. 356—357. l.

¹¹⁷ L. a fejedelem Eszterházynek írt június 28-i levelét. (*U. ott*, 358. l.)

¹¹⁸ A levél keltezetlen, de kétségtelenül 28-án írta Rákóczi. (*U. ott*, 358—359.

¹¹⁹ A 115. jegyzetben említett, Bercsényinek szóló levél szerint.

¹²⁰ L. a fejedelem levelét Károlyinak Ócsáról június 29-én: *Károlyi-Oklevél-tár*, V. 236—237. l. — V. ö. június 30-án írt levelével: *Archivum Rákócziánium*, I. o. I. k. 360. l.

¹²¹ Június 30-án írja Bercsényinek.

¹²² *U. ott*, 359. l.

¹²³ Kalocsán július 6-án kelt levele szerint. (*U. ott*, IX. k. 200—201. l.)

„hadakozásának mintegy végső decisiója“ lesz, most a fületlen, fátlan pusztán, szűkös körülmények között vesztegel, elienségének mozdulataira figyelve. Fáradhatatlan elméjében azonban már is új tervek zsonganak, s már is asztala mellett ül, s munkálkodik az ország szolgálataiban a haza javán.

IV.

Rákóczi ócsai tartózkodását örökké emlékezetessé teszi, hogy innen keltezte a szabadságharc első országgyűlésének regálisát.¹²⁴ Szövegét Ráday Pál még lengyelországi útja előtt elkészítette, Rákóczi kész szöveget hozott magával. Sőt a Rádaynak írt leveléből tudjuk: kibocsátásának idejéről még Egerben döntött. „Az ország gyűlésének publicatióját prorogáltuk ad primam Julii, terminussa leszen prima Septembris.“¹²⁵

Ha összevetjük Ráday fogalmazványát¹²⁶ a szétküldött példányokkal, látjuk: a kudarc ellenére sem változtatott a regális kemény hangján és változatlanul vitatta benne József királyságának törvényességét. Közjogi érvelésének alaptétele az, hogy József „kirekesztvén magát az törvénynek hathatóságibul, nyilvánságosan elégtelenné tötte magát az országlásra“, midőn csak feltételesen ígerte meg a nemzet jogainak és kiváltságainak megtartását a „prout conventum fuerit“ clausulának beiktatásával. „Az Austriai Háznak hajdani szabadságink ellen való számlálhatatlan tusakodási között is“ ez volt a legcsalárdabb meszterkedés, mert a törvények megsemmisítésére irányult.

A regális keletkezésének idejére az a mondata világít rá, melyben Rákóczi Viza és Okolicsányi egri követségéről emlékezik meg: „Az ellenkező Austriai Ház maga követjeinek leküldésével... a békességre való hajlandóságát láttatik mutogatni.“ Jöjjön össze a nemzet, győződjék meg az udvar ígéreteinek értékéről, mert „valamint eddig országunk dolgainak folyamatját a nemes haza lakositul nem titkoltuk, úgy most is a fen forgó békesség elő kelésének alkalmatosságával az ország dolgait tegyük minnyájoknak nyilvánságossá“. Eppen ezért a regális elrendeli: a rendek „nemcsak követjek által, hanem ugyan személy szerint“ jelenjenek meg az országgyűlésen. „Ha kik egy vagy más szín alatt színes hazafiúságokhoz képepest minden helyes ok nélkül attul magokat elvonnák, valamit az olyanokrul az jelen levő statusok végezni fognak és ahhoz képest rajtok történik, hazájokhoz való maguk haborzásának tulajdonítsák.“

Ócsa azonban csak *keltezési*, nem pedig kibocsátási helye az országgyűlési meghívóknak. A történetírásunkban általánosan elterjedt téve-

¹²⁴ Károlyi Sándornak küldött példányát l.: *Károlyi-Oklevéltár*, V. 239—241. l.

¹²⁵ L. a 113. jegyzetet.

¹²⁶ A Ráday-levéltárban maradt fenn. Sajtó alatt Ráday Pál iratainak gyűjteményében.

déssel szemben reá kell mutatnunk arra, hogy csak július 16-án küldötték szét a fejedelem kéméndi táboráról.¹²⁷ Valószínűleg a béketárgyalások ügyének új fordulata miatt történt a késedelem. Július 1-én a császár a minisztertanácsban elfogadta Stepney angol és Bruyninx hollandi követ javaslatát az alkudozások újrafelvétele iránt.¹²⁸ 3-án megjelent Rákóczi ócsai táborán Szirmay István nádori ítélőmester titkárával együtt, a császár döntésének hírével,¹²⁹ s nyilván a tőle szerzett információ alapján írta meg még ezen a napon a fejedelem Anna angol királynőnek és a hollandi rendeknek, hogy közbenjárásukat elfogadja, de kérte: közbenjárásuk eredményét annak idején jótállásukkal is biztosítsák.¹³⁰ Viza és Okolicsányi július 12-én indultak el Magyarországra az udvar új békeajánlatával, de mivel ez is csak a korábbi ígéreteket tartalmazta,¹³¹ s mert Rákóczi maga is tudta, amiről a mediátorok is meg voltak győződve, hogy az udvar csak port hint a világ szemébe s közben a szabadságharc leverésére törekszik, Kéménden szétküldette „minden Egyházi s Világi Uri és Nemesi Rendeknek” az országgyűlés meghívóját. A sok huzavonának egyelőre egyetlen gyakorlati következménye mutatkozott: a *cartella*, a hadifoglyok kicserélésére vonatkozó egyezmény.¹³²

Rákóczi dunántúli tervének kudarca után, a kedvezőtlen hadihelyzetben, mikor Glöckelsperg Buda felé tartott, még mindig Rákos mezejére hívta össze az ország gyűlését, mert ragaszkodott ahhoz, hogy „a régi hajdani országgyűlések formája szerint” menjen végbe.¹³³ Eppen ezért nem mondott le Pest elfoglalásáról sem. „Pestrül való conceptusomat még félben nem hadtam, csak a vizsgálásra beküldött embe-

¹²⁷ „Az Rákos mezejére pro. l. 7mbris Anno 1705. vindicált Ország Gyűlésére invitáló regálisok”: *Protocollum Expeditionum*, 419–420. l.

¹²⁸ Stepney ezen a napon jelenti Harleynek: „Ma a császár ministeri tanácsban elfogadta az ő és Bruyninx javaslatát az alkudozások újra felvételére iránt, s ők megbizattak, hogy ez értelemben írjanak Rákóczinak s a kalocsai érseknek.” (*Archivum Rákóczianum*, II. o. II. k. 253. l.) — A döntés a közvetítés elfogadása tekintetében már június 24-én megtörtént a császár részéről, s erről Szirmayt futár — saját titkára — útján értesítették. (*U. ott*, 144–152. l. — Szirmay ekkor Széchenyi érsekkel együtt Gyöngyösön tartózkodott. (L. a fejedelem június 23-i levelét Bercsényinek június 23-án: *U. ott*, I. o. I. k. 351. l.)

¹²⁹ A fejedelem is éppen június 24-én fejezte ki készségét — nyilván dunántúli tervének kudarca miatt — Széchenyi érsek előtt az alkudozások felvételére. (*Protocollum Expeditionum*, 308/b.) Július 2-án írja, hogy másnapra Szirmayt táborába várja (*Archivum Rákóczianum*, I. o. I. k. 361. l.) — Stepney július 8-án jelenti, hogy előző este Bécsbe érkezett Szirmay titkára, aki 4-én hagyta el Rákóczi táborát. Magával hozta Szirmay levelét arról, hogy Rákóczi a közvetítést maga is elfogadta. (*U. ott*, II. o. II. k. 157–158. l.)

¹³⁰ Anna királynőnek szóló levelét l.: *U. ott*, 174–175. l.

¹³¹ *U. ott*, 160–161. l. — Nem sokkal később Rákóczi „figyelemre is alig méltatta” az udvar Szirmay által küldött javaslatát. (*Mémoires*, 229. l.)

¹³² Június 29-én Nyitráról jelenti Bercsényi a fejedelemnek: „Ma reggel érkezett Szároz Bécsből postán, ki is szombaton reggel indult az *cartellának* confirmációjával.” (*Archivum Rákóczianum*, I. o. IV. k. 607. l., V. ő. a fejedelem július 3-án a gyömrői táboron kelt levelével. *U. ott*, I. o. I. k. 376–377. l.)

¹³³ L. Thökölynek írt keltezetlen levelét. (*U. ott*, I. k. 375. l.)

reimnek relatióját várjuk“ — írta június 26-án az ócsai táborról Bercsényinek.¹³⁴ A főgenerális nem lelkesedett a tervért: „Hát Kegyelmes Uram, nem jó volna-i, ha Nagyságod Pest helyett Lévához gyúne?... Pest, ha meglesz is, — nem tudom, mit használn. Azt ot kell hadni.“¹³⁵ Három nap mulva megint megpróbálta lebeszélni Pest elfoglalásáról: „Ma várom nagy óhajtt alázatosan parancsolatját Nagyságodnak. Talán Pest? — gondoltam én. De mi hasznára lesz Nagyságodnak ez in quem finem?“¹³⁶

Pest megvételeét az udvari kapitány, Vay Ádám annál inkább javasolta a fejedelemnek. Már elindult Eszterházy Dániel táboráról, hogy seregével Rákóczihoz csatlakozzék, midőn valahol Pest táján kézhez vette Rákóczi levelét: „Jól emlékezünk, nem régiben is javallotta Kegyelmed Pestnek meg vételeét, melyet mindenkor halasztottunk magunk jelen léteré. Azért Kegyelmed minden módon fel keresvén a' circumstantiák ki tanulásában, mitsoda város beliek, 's mennyi számúak, 's minémű modalitású állapattal őrzik a' kapukat és város fallyait? Jó is volna azomban egy tisztet paraszt ruhában expediálnunk, a' ki rationabiliter az állapotokrul informálhatna bennünket.“¹³⁷ Rákóczi június 22-én hatvani táboráról küldötte ezt az utasítást Vaynak, július 10-én a *Wienerisches Diarium*-ban már megjelent a lap pesti levelezőjének tudósítása a várost fenyegető veszedelemről: „Rákóczi... Pest felé megy, annak elfoglalására, miután a várat Lamotte francia mérnökkel megvizsgáltatta. Különböző helyeken német nyelvű cédulákat helyeztetett el, amelyekben nagy ígéretekkel biztatja a pesti lakosságot a várost átadására. Klöckelsperg csapataival ismét Budára tart, hogy ezt a tervet megakadályozza.“¹³⁸

A Rákóczi-korabeli Pest és Buda képe így él a köztudatban: „A belháború nyolcesztendei tartama alatt az erődített két város, mint valóságos sziget a kisebb-nagyobb csapatokban körülötte táborozó vagy szállongó magyar hadak között, tökéletesen zárt erősséggé lett.“¹³⁹ Alta-

¹³⁴ U. ott, I. k. 355—356. l.

¹³⁵ Ujvárból írja június 25-én. (U. ott, IV. k. 595. l.)

¹³⁶ Kéren június 28-án kelt levelében. (U. ott, IV. k. 603. l.)

¹³⁷ A levél június 22-én Hatvannál kelt. (*Protocollum Expeditionum*, 307.) — Igen érdekes Rákóczi terve Pest elfoglalásának módjára: azt írja 23-án Bercsényinek, hogy „petárdával próbálván“ akarja ostromolni. (U. ott, 309/a.) V. ö. Károlyinak írt, de el nem küldött rendeletével az előző napon: „A' mely petárdákat Kegyelmednek küldöttünk, mivel azokra Kegyelmednek ottan szüksége nincsen, be lévén a' kapu töltve, ellenben penig bizonyos specialis operatiót akarván tennünk, más egyéb requisitumok nélkül, tulajdon tsak azon petárdákat éjjel 's nappal külgye Szolnoknál által ide Hatvan felé és valahol táborunk hallatik, Kegyelmed olly dispositiót tegyen, hozzák egyenesen táborunkba hozzánk.“ (U. ott, 307/b.)

¹³⁸ L.: Hanskarl Erzsébet, *Budai, óbudai és pesti hírek a „Wienerisches Diarium“ első ötven évfolyamában. 1703—1752. (A Fővárosi Könyvtár Évkönyve, VIII/1938. 190. l.)*

¹³⁹ Ballagi Aladár, *Császári kormányzat Budán és Pesten. 1686—1711. (Élő tanítások című gyűjteményében. Cegléd, 1934. 570—579. l.)*

lában ez a kép alakult ki azokról a városokról is, amelyek vagy egyáltalán nem, vagy csak igen rövid időre láttak kurucot falaik között. Mintha Pestnek, Győrnek, Esztergomnak nem is volna kuruc multja.¹⁴⁰

Kutatásaink eredménye azt bizonyítja, hogy Pest magyar lakossága kivette a részét Rákóczi harcaiból. A századfordulón már sok magyar él a városban: az 1696-ból származó összeírás szerint 192 polgári háza közül 65 magyar ember tulajdona. A lakosságnak mintegy fele magyar. A két adat összevetéséből azt látjuk, hogy inkább a szegénység magyar nemzetiségű.¹⁴¹ Hogyan viselkedtek a nagy nemzeti küzdelem idején? Ha ilyen sok magyar élt Pesten, Vay Ádám miért nem gondoskodott arról, hogy Rákóczi felhívása magyar nyelven is megjelenjék a pesti házak falán?

Korábban a kurucok már két ízben próbálkoztak Pest elfoglalásával. Először 1703. október 2-án szőlítették fel a várost meghódolásra, de a falakról ágyúval feleltek nekik. A legfontosabb bástya ágyúját azonban nem tudták a kurucok ellen fordítani, mert azt egy magyar ötvösmester beszegezte. 1704 januárjának első napjaiban Szabó Máté ezredskapitány küldözgeti hódoltató-leveleit a városra. 1704. december 23-án egy nagyobb kuruc csapat az éj sötétjében eljutott a falakig, már ostromlétráit is felállította, de az őrséget vizsgáló tiszt észrevette a létrákat, fellármázta a várost, s puskatúzzal visszaszorította a támadókat. A kurucok hajnali három óráig tüzeltek a városra, s csak akkor vonultak vissza, mikor a budai császári helyőrség erősítést küldött át Pestre.

1705 nyarán a kuruc érzelmű magyar lakosság javarésze már a kurucok táborában volt. Erdős Imre mindjárt az elein ment ki Rákóczi hűségére, mindenét a városban hagyta, felesége csak nehezen tudott kiszökni utána. Hadnagyságot viselt egy Pestre figyelő kuruc ezredben, s egy környékbeli falu védelmében vesztette el fiatal életét 1705 tavaszán. Pataky Gáspár 1704 végén „Pest városából egész cselédestül, minden jószágának ott hagyásával jött ki“ Rákóczi szolgálatára. Dékányi János főhadnagy seregében „pesti katonák“ harcoltak, sőt pesti seregről is találunk említést.¹⁴² Ilyen adatokat még többet is idézhetnénk annak bizonyítására, hogy Pestnek és a többi „labanc“ városnak is van kuruc multja. Győrről két sereg került ki. Magyar nyelvű felhívásokra már nem volt szükség, mikor Vay Ádám a meggyőzés eszközeivel harcolt Pest város birtokáért, a magyar férfiak a kurucok között voltak. Csak ezek a városból való kuruc katonák nézték feszültebb figyelemmel az udvari kapitány akciójának eredményét, mint Rákóczi. A propaganda nem járt

¹⁴⁰ A Hadtörténelmi Levéltár kiadásában megjelenő II. Rákóczi Ferenc-korabeli katona-folyamodványokban értékes adatok találhatóak labanc várak és városok magyar lakosságának a szabadságharcban való részvételére.

¹⁴¹ L.: Horváth Gyula, *Pest város XVII. és XVIII. századi magyar lakossága. (Történetírás, 1937. 272. l.)*

¹⁴² Az elmondottakat a Hanskarl-nál közölt adatok és a fejedelemhez benyújtott folyamodványok iktatókönyve (*Extractus Instantiarum, O. L. Rákóczi-szabadságharc lt.*) alapján először a *Rákóczi kurucok Pest-Buda falai alatt* című tanulmányomban (*Budapest, II/1946. 89–93. l.*) foglaltam össze.

sikerrel, a városba küldött kém sem jelenthetett biztató dolgokat, mert Rákóczi június 30-án ezt írta Bercsényinek: „Pest felől tett conceptusunk is aligha effectuáltatik, nem remélhetvén jó successusát.”¹⁴³

A fejedelem jól látta, hogy Glöckelsperg azért tért vissza Budára, mert Pest megvételelől tartott. Ha a kurucok terve kitudódott, s még a bécsi újságba is belekerült, hogyna tudott volna róla Glöckelsperg? A kömlödi sánc megvétele után azért nem kelt át a hidon, mely sér-tetlenül került birtokába, mert Pest biztonságára kellett vigyáznia. A császárnak igen kellemetlen lett volna, ha Rákóczi megvalósítja ter-vét és a kurucok „tábori gyűlése” éppen Rákosra gyűlekezik egybe. A hely hagyománya még jobban kiemelte volna, legrosszabbkor, a béke-tárgyalások tekintetében létrejött elvi megállapodás idején, Rákoczi közjogi felfogását az interregnum kérdésében. A hadműveletek elkortáj-ban nem szorosan vett katonai célok elérésére irányulnak, hanem politikai célok szolgálatában állanak, olykor a katonai érdek rovására is. Forgách erdélyi győzelme: Medgyes elfoglalása azért volt nagyjeientő-ségű, mert a franciákkal való formális szövetségkötés érdeke feltétlenül megkívánta a fejedelemség birtokbavételét. XIV. Lajos csak az „erdélyi fejedelem nevezeti alatt” fogadhatta volna el Rákóczi követeit a béke-tárgyalásokon. Viszont éppen azért, mert az udvar számára egyre ége-tőbbé vált az erdélyi kérdés, Glöckelspergnek nem csupán arra kellett volna törekednie, hogy a Szebenben szorongatott Rabutint megsegítse, főfeladata bizonyára Rákóczi fejedelmi beiktatásának akadályozása volt. A Pest elfoglalására irányuló kuruc terv, bár nem valósult meg, kézzel-fogható eredménnyel járt Rákóczi számára: rá tudta kényszeríteni akaratát Glöckelspergre, terve miatt kellett lemondania Erdélybe vonulásá-ról. Ennek következtében az erdélyi probléma mind a két fél szemében egyelőre háttérbe tolódott, s a politika és a hadvezetés súlypontja Magyarországon maradt. A főkérdés az udvar számára most József, az új király magyarországi katonai és jogi helyzetének biztosítása, Rákóczi-nak viszont mindent el kellett követnie, hogy mind a kettőt vitássá tegye.

Ezért Glöckelsperg a Duna túlsó partján ekkor nem is gondol másra, csak Rákóczi táborának mozdulását figyel. Míg a kuruc tábor július 3-ig Ócsán pihen, ő Paks és Dunaföldvár között vesztegel,¹⁴⁴ s csak akkor mozdul el Vecse, majd Adony¹⁴⁵ „irányában”, mikor a kuruc sereg hirtelen Pest felé kanyarodik. Vele szemben a túlsó parton kiala-kult a védelem: Károlyi négy tiszántúli lovasezrede Hialas és Kecke-

¹⁴³ Archivum Rákócziánium, I. o. I. k. 360. l.

¹⁴⁴ L. Rákóczi Bercsényinek szóló keltezetlen, július 3. után kelt levelét. (Archivum Rákócziánium, I. o. I. k. 362. l.)

¹⁴⁵ Július 7-én írja a fejedelem Veresegyházról Bercsényinek: „A földvári sánczbul általszökött német relatiójából bizonyosan értjük, hogy a mellette lévő corpus Vecse irányában szállott, lévén még actu is háromezred magával, jól-lehet gyülevesz néppel.” (U. ott, I. k. 363. l.) — „Július 14-i jelentés szerint Klöckelsperg csapatai Adonynál vannak, hogy szemmel tarthassák Rákóczit, ki még mindig Pest körül táborozik.” (Hanskarl, i. m. 190. l.)

mét táján vigyáz, Gundelfinger és Brémer gyalogezrede Soltnál, Hellepront János lovasai lent Kalocsán.¹⁴⁶ Rákóczi nem tartott ellenfelétől, mert tudta, hogy — hacsak az elrontott hidat meg nem építi — nem kelhet át másol a Dunánál, mint lent Péterváradnál, fent Budánál.¹⁴⁷ Attól azonban nagyon tartott, hogy Budánál átjön és mégis megindul Várad felé. Ez az aggodalma mutatja: mennyire foglalkoztatja Erdély biztonsága, különösen most, mikor a Dunántúl kihullott a kezéből. Néhány hónappal később, mikor Erdély elvesztésével kellett számolnia, a Dunántúl megszerzésére gondolt ekkora aggodással. Lehetségesnek tartotta Glöckelsperg cselvetését: hátha „Budánál alkalmas corpussal kicsap és kimutatja magát“, s közben háta megett „elillan“ Erdélynek.¹⁴⁸ „Azt szígyenleném — írta Bercsényi —, ha az ellenség azt tartaná, hogy Nagyságod az Kleckelspergre nézve defensióban locálta magát,¹⁴⁹ holott valójában a császári és a kuruc tábor mintegy megkötöztette, mozdulatlanúságra ítélte magát a másik által: Glöckelsperg Pestet féltette Rákóczitól, Rákóczi Erdélyt Glöckelspergtől, ezért olyan lassú a vonulásuk. „En itt heverni nem kívánok, se gyönyörűségünk, se hasznunk nem lévén benne, de valameddig meg nem tudjuk Klekkisperg Budának elhatalásának, úgy látjuk, odanyomulásunkkal nem hirtelenkedhetünk“ — válaszolta a fejedelem Bercsényinek,¹⁵⁰ aki most minden erejét arra igyekezett, hogy erről a holtpontról elmozdítsa a kuruc hadviselést.

V.

A dunántúli hadjárat tervének összeomlása után az volt a kuruc hadvezetés nagy kérdése: merre, ki ellen forduljon seregével a fejedelem? Július 3-án Bercsényi így számol be tünődéséről Rákóczi előtt: „Megvallom, Kegyelmes Uram, sokat gondolkodom én is, Nagyságodnak mit kellessék cselekedni... Az mi táborunk kettő: de sem egy, sem kettő, egynek jó, kettőnek kevés.“ Azt javasolta: egyesüljenek, menjenek rá az ellenségre, s akkor „cum gloria lehetne akár armistitium, akár tractához nyúlni“. Attól tartott, hogy a tétlenségben desperálódik a had, s szétszéled az aratásra. A Rákóczi gyömrői táborán lejátszódott megrázó jelenet bebizonyította, mennyire igaza volt.¹⁵¹

¹⁴⁶ L. Rákóczi Bercsényinek szóló keltezetlen, de bizonyosan július 2-án Ócsánál kelt levelét. (*Archivum Rákóczianum*, I. o. I. k. 361. l.)

¹⁴⁷ L. a 144. jegyzetben említett Rákóczi-levelet.

¹⁴⁸ Bercsényi írta ezt Nyitráról július 2-án a fejedelemnek. (*U. ott*, I. o. IV. k. 613—614. l.) — Erre válaszol Rákóczi a 144. jegyzetben idézett levéllel: „Való, hogy leghitelesebb előttem Klekkispergnek láрма alatt Erdélybe iktatása.“

¹⁴⁹ Vecsénél július 8-án írja. (*U. ott*, 627—630. l.) „Az a kérdés: ha ő nyomul-i Nagyságoddal, vagy Nagyságod vile? ha ő vigyáz-i Nagyságodra, vagy Nagyságod ő reá? En ugy hiszem, hogy ő vigyáz inkább Nagyságodra, s ő nyomul Nagyságoddal.“

¹⁵⁰ Veresegyházról július 7-én. (*U. ott*, I. o. I. k. 364. l.) — Erre válaszol Bercsényi az imént idézett sorokkal.

¹⁵¹ A köbölkuti mezőben írt levelét l. *U. ott*, I. o. IV. k. 615—618. l.

Ha hihetünk Szirmay István titkárának, Száraznak, aki urával ott volt Rákóczi ócsai táborán, mikor a mediáció kérdéséről tárgyalt a fejedelemmel, serege 15.000 emberből állott.¹⁵² Eszterházy Dániel serege július 1-én egyesült Rákóczi hadinépével, Károlyi Sándoré egy nappal később.¹⁵³ Károlyi serege a maga ezredén kívül Bóné András, Nyiri András és Ibrányi lovasezredeiből állott, gyalogsága: Öllýüs János gyalogregimentje és egy német zászlóalj. Szücs János, Kárándi Mihály, Nyuzó Mihály és Ilosvay Imre lovasezredei már elváltak tőle és a Duna—Tisza közét őrizték délebbre.¹⁵⁴ Bihari, szatmári, szabolcsi katonák és hajdúk voltak vele, annak a földnek a népe, melyen 1703 tavaszán fellobbant a kuruc szabadságharc. De még csak nem is hasonlítotak azokhoz, akik két esztendővel korábban Esze Tamás, Bóné András, Öllýüs János serkentő szavára felkeltek a „házáért és szabadságért“, pedig közülük sokan még akkor állottak hadba: kedvetlenek voltak, morogva engedelmeskedtek, visszakívánczoltak a Tiszántúlra; sehogy sem tetszett nekik, hogy aratási időben itt rostokolnak. Az ezredek sora megrikkultak, sokan elmaradtak közülök a Tiszánál. A Tiszántúli megyék nem bírtak a rengeteg katonaszökevényvel. „Irja Kegyelmed — olvasuk ama levélben, melyet Károlyi július 7-én írt a szabolcsi alispánnak, — hogy a katonaságot váltig üzeti s kergetteti. Jobban szeretném, ha azt írná Kegyelmed: itt annyit akasztattam fel, amott annyit, mert ha csak kergetik, azzal ide nem gyün, aminthogy eddig sem gyütt egy is.“¹⁵⁵

Rákóczi tábora július 3-án megindult Ócsáról. Gyömrőnél telepedett meg. A gyömrői táboron is megfigyelhetjük a kuruc katonaság demoralizálódását, mint ahogyan rámutattunk a kömlödi sánc hajdúságának „gyalázatos magaviseleté“-re. Ezzel azonban nem elégedhetünk meg, okait is fel derítenünk. Egyik történetírónk szerint azért voltak csüggetegek és elégedetlenek, mert „a békepárt hatalmas befolyást gyakorolt rájuk“.¹⁵⁶ Kétségtelenül igen erős volt a békevág. Orosz Pál tiszántúli generális megfigyelte, hogy a kezén lévő hadnak „minden esze csak a békességen vagon“.¹⁵⁷ Nem tudjuk, volt-e békeagitáció a hadak között, valószínű, hogy nem volt, de nem is volt rá szükség, mert oly-

¹⁵² L. Bercsényi levelét Rákóczinak a vecsei táborból július 6-án. (U. ott, I. o. IV. k. 624. l.) V. ö. Rákóczi nyilatkozatával: „Vagyok oly táborral, bizony a német egész ereje előtt is tartózkodva nyomulnék“ (A 144. jegyzetnél említett levelében.)

¹⁵³ Rákóczi június 30-án írja Ócsáról Bercsényinek: „Gróff Eszterház Dániel uram corpussával holnap itten megegyezünk.“ — Július 2-i keltezetlen levelében pedig: „Már gróff Eszterház Dániel ural, ugy Generális Károlyi Sándor ural megegyeztünk, holnap innét indítjuk táborunkat.“ (U. ott, I. o. I. k. 359—360. l.)

¹⁵⁴ Szalay László, *Magyarország története*. VI. (Pest, 1859.) 248. l. — V. ö. Rákóczi Bercsényinek írt július 2-i levelével. (Archivum Rákóczianum, I. o. I. k. 361. l.)

¹⁵⁵ Szalay idézi a 248. l. 3. jegyzetében.

¹⁵⁶ Szalay, i. m. 248. l.

¹⁵⁷ L. a *Két szegénylegény egymással való beszélgetése* című tanulmányomat. (Irodalomtörténet, 1949. 254—262. l.)

kor még Bercsényi is kérlelte a fejedelmet: „Béküljék Nagyságod!” A francia segítség elégtelensége, Des Alleurs viselkedése naponta növelte a békét kívánók táborát a hadseregben is.¹⁵⁸

A tiszántúliak kedvetlenségének okát nem ebben kell keresnünk. Igazi okára azok a sorok világítanak rá, melyeket Rákóczi Egerben június 15-én, a hadbaszállást megelőző napokban írt Károlynak: „Az parasztságnak nyakasságát, úgy látjuk, némellyek okozzák izgatásokkal, hogy a katonaságot is terhekre imponálni czéloznák intencion ellen. Ha az parasztság azt allegálja, hogy fia vagy bátyja immár a hadban legyen, Kegyelmed azt felelheti: acceptálják azokat, de nem fog az ország neki fizetni.”¹⁵⁹ A Tiszántúlon ezidőtájt kulminált a jobbágyságnak harca a megyékkel és a földesurakkal. A vitézek azoknak a kedvezményeknek a kiterjesztését követelték a velük egy kenyéren lévőkre, melyeket Rákóczi 1703 szeptember 28-i rendelete a szűkebb család számára biztosított, s a parasztok, ha családjukból valaki katonának ment, sem a közterheket, sem a földesúri szolgáltatásokat nem akarták teljesíteni. Viszont a megyék a katona adó- és szolgáltatásmentes feleségére is ki akarták terjeszteni a terheket, a földesurak pedig a telekről is elúzták a jobbágyságnak házanépét.¹⁶⁰ Hogy valóban ez a harc volt a katonák kedvetlenségének legfőbb oka, erre nézve hadd említsük meg Forgách erdélyi hadseregét, amelyben a katonák a hazuról érkező hírek hatása alatt dobot akartak ütni a hazamenetelre.¹⁶¹ Világos, hogy nemcsak ez volt a baj oka, de gyökerét itt kell keresnünk.

Rákóczit mélységesen megrázta, hogy a tiszántúli hadsereg, a vár-várt segítség, ilyen állapotban került szemei elé. A gyömrői táboron a katonákhoz intézett beszédében kitört belőle a sok keserűség: fájdalma dunántúli hadjáratának kudarca miatt, méltatlankodása tábornokai és vitézei magaviselésén és a hetek óta visszafojtott, a nagy testi és lelki megpróbáltatások között felgyült nyugtalansága is.¹⁶²

„Nem tudom, vitézek, szívemnek fájdalmait jelentsem-e előttetek, vagy pedig méltó bosszúságra gerjesztett elmém adjam előtökbe?...

¹⁵⁸ Bercsényi 1705. március 27-én ezt írja Rákóczinak Nagytapolcsányból: „Edes Nagyságos Uram... ne várjuk az extremitást in his circumstantiis! Addig jobb, míg utánunk járnak. Mint az darabolt grádison, állapotjunk meg, ha lehet. Könnyen lehet s jobban lehet az után is följebb mennünk. Hazámot, nem magamot nézem.” *Archivum Rákóczianum*, I. o. IV. k. 424. l. — Javaslatát mintegy megindokolja Tornócról március 29-én kelt levelében: „Az francia segítségben soha bizonyos nem lehet Nagyságod, hanem egyedül csak ipsa conjunctura és occasióbeli, az jó, hogy másként hiszi az német.” (U. ott, I. o. IV. k. 430. l.)

¹⁵⁹ *Károlyi-Oklevéltár*, V. 224. l.

¹⁶⁰ L. Esze Tamás, *II. Rákóczi Ferenc tiszántúli hadjárata*, 83–88. l. (Bp., 1951. A *Történettudomány Kérdései*. 12.) — Okleveles anyagát l. a 140. jegyzet alatt említett kiadványban.

¹⁶¹ Forgách Simon erdélyi vezénylő generális 1705. július 21-én a balásfalvi mezőről írja a fejedelemnek. (O. L. Rákóczi-szabadságharc levéltára.)

¹⁶² Először Toldy István adta ki *A magyar politikai szónoklat kézikönyvében*. (Pest, 1866.), Rákóczi fogalmazványából, a kézirat hasonmásával is a *Magyar Irodalmi Szövegyűjtemény* I. kötetének 1022–1023. lapján adtam ki.

Elég okom lehet a paraszra: az ügyünkön általatosok ejtett csorba. Ti voltatok azok a vitézek, kik hazátokat velem együtt régi szabadságához oly közelgető állapotba helyeztettétek. És most a közöttetek levő lágy-szívűek, a dicsőséges magyar nevet nem érdemlők, az elfajzottak hírünket, nevünket, dicsőségünket csaknem eltapodták! Lettem volna inkább oly szerencsés, hogy hazánk oltalma mellett veletek együtt gyarló testemet halomba rakattam volna, mintsem becstelenségteket okozó cselekedetekről kell emlékeznie most élő, de csaknem eltemetett vezéreknek. Mit akartok? Vérkíméléssel, harckerüléssel, erősségek elhagyásával, egy szóval: szaladással akarjuk édes hazánkat megnyerni? Békéljetekek meg inkább csalárd ellenségeitekkel, hogy én is, szerencsétlen hadi vezérek... tengereken s pusztákon való bujdosással gyalázatba hozott életemet végezhessem. ... Engedjétek, hadd keressem ellenségem fegyverét inkább, mintsem veletek haldokló, gyalázatos életet éljek. Vagy ha van bennetek magyar vér és hozzám, nem uratokhoz, de atyátokhoz és társatokhoz, véretekhez való szeretet, bosszuljátok gyalázatunkat azon hazánk árulói büntetésével, kik bús nemzetünknek s mindnyájunknak becületét gyászba öltöztették! ... Nem kívánok birodalmat, nem kincset tőletek, nem egyebet az igaz magyar bátor szívnél, hogy azt a magaméval összekapcsolván, veletek éljek és haljak!¹⁶³

A gyömrői beszéd a tiszántúli vitézeknek szólt, de az egész nemzet felfigyelt rá. A Rákóczi-nótán kívül nincs még egy olyan szövegünk ebből a korból, amely annyi másolatban maradt volna fenn kunkra, mint ez a beszéd.

Ilyen nehéz körülmények között, ekkora feszültségben érlelődött ki Rákócziiban Bercsényi hatására a felvidéki hadjárat terve. Bercsényi idézett szavai döntő fontosságúak számunkra, mikor Rákóczi elhatározásának indokát akarjuk feideríteni. *Emlékiratai*-ban azt írja a fejedelem, hogy Budával egy vonalban volt, mikor csaknem egyidőben két futár érkezett hozzá, az egyik Eszterházy jelentését hozta Bottyán-vára elvesztéséről, a másik Bercsényi híradását: Herbeville császári főparancsnok élelemmel akarja megsegíteni Lipótvárat. „Bercsényi gróf tudtomra adta, hogy a hatezer dán gyalogossal erősödött ellenséges hadsereg vezérletét Herbeville tábornokra bízták. Ez a hadsereg a Csalóközben, Komáromnál táborozott, s Bercsényi jó helyről hallotta“ a hírt. „Azt hitte, ... ha megakadályozom az élelmezést, az erőd elesik.“¹⁶³ Ha Rákóczi jól emlékezett, a dányi táboron találta meg Bercsényi üzenete. Az *Emlékiratok* tudósítását azonban Bercsényi leveleiből és más forrásból nem lehet igazolni.

Harboe és Gerstorf dán tábornokok katonaságát csak július 5-re várták Bécsbe. Bercsényi 6-án kapott újabb hírt róluk: „Feladatuk magokat az csalóközi némettel conjungálván... *Érsek-Újvárt* intendal-

¹⁶³ *Mémoires*, 214—216. 1.

nák megszállanyi.¹⁶⁴ Rákóczi nem sokat tartott a dánoktól: „Dánusnak nagyobb lesz a füsti, mint peccenyéje, nem imaginálhatván magunknak, hogy a bécsi udvar annyi ezer lutheranust rendeljen Magyarországbán.”¹⁶⁵ Rákóczi és Bercsényi levelezésében július 7-én Lipótvárról szó sem esik, csak azt látjuk, hogy a főgenerális mind nyomatékosabban sürgeti seregük egyesítését. Rákóczi azonban július 7-én már ezeket írja az ellenségről: „Supponálják azt, hogy teljes tehetségével azon lészen, hogy Leopoldban az élest bevihesse, a kiért is méltó volna considerabilis próbát teni, ha azon intentióját akarja véghez vinni.”¹⁶⁶ Levelére másnap Bercsényi így válaszolt: „Egész hazánk s ügyünk sorsa forog úgy elűttem, hogy ezen operatiótul függni látom, mert ennek szerencséje végét veti az erdélyi succursusnak, ha itt rosszul leszünk, soha nem tartok rosszabbat annál, minthogy az egész hazának reménsége meghül.”¹⁶⁷ Mikor Rákóczi most említett levelét írta, seregével Veresegyházánál állott, itt, s nem Dányánál, vette Bercsényinek üzenetét Lipótvár megsegítésének hírérol, tehát az *Emlékiratok* időrendjét ennél a részletnél is helyesbíteniünk kell.

Az *Emlékiratok* adatai gyakran tévesek, de mindig teljesen megbízható forrás a fejedelem gondolatairól. Megmutatja most is, milyen nehezen, mennyi tusakodás után tudott csak lemondani dunántúli hadjáratáról. Mikor híret vette a kömlödi sánc elvesztésének, mindjárt így döntött: „Váchoz igyekezünk, a hol a szentendrei szigetet elvévén, hídnek csináltatásához kezdetek.”¹⁶⁸ Gyömrőről mindjárt július 3-án megindult. Úgy tervezte, hogy másnap már Csabán, 6-án Vácnál lesz.¹⁶⁹ Útírendjét nem tudta megvalósítani: Gyömrőről még 3-án Csömörre ért,¹⁷⁰ 4-én valóban Csabán volt, de még 6-án is itt tartózkodott. Még ezen a napon átment Veresegyházára s itt két napot töltött. 9-én ért Vácra, s még 12-én is itt volt. „Itteni marsaim nehezek, mivel a víznek ritka léte miatt hol egy mélyföldet, hol hármat is kell mennem” — írta Bercsényinek indulása kezdetén.¹⁷¹ „Alkalmatos marsot tévén”, jutott el Csabáról Veresegyházára is.¹⁷² Nem félt a fáradalomtól, s szívesen osztotta meg katonáival.

¹⁶⁴ Gilligh András leveléből, pozsonyi hír nyomán: „Hogy tudnyillik az főtisztek, avagy vulgo General-Staab, az dánusoktul már elérkezett volna Bécsben, akiket subsequálna brevissime 6 vagy 7 regiment.” (*Archivum Rákócziánium*, I. o. II. k. 624—625. l.)

¹⁶⁵ Bercsényinek. (U. ott, I. o. I. k. 361. l.)

¹⁶⁶ Veresegyházáról Bercsényinek. (U. ott, I. o. I. k. 364. l.)

¹⁶⁷ Vecsésnél lévő táboráról. (U. ott, I. o. IV. k. 629. l.)

¹⁶⁸ Június 26-án az ócsai táborról. (U. ott, I. o. I. k. 356. l.)

¹⁶⁹ L. Bercsényinek írt levelét a gyömrői táborról július 3-án. (U. ott, I. o. I. k. 371. l.)

¹⁷⁰ Itteni tartózkodását Ráth Károly említi (*II. Rákóczy Ferencz fejedelem utazási, hadjáratí és tartózkodási helyei*) Kaprinay kéziratgyűjteményére (X. 375.) hivatkozva. (Melléklet a *II. Rákóczi Ferencz fejedelem Emlékiratai* 2. kiadásához, Pest, 1866. 307. l.)

¹⁷¹ A 169. jegyzet alatt említett levélben írja.

¹⁷² Július 7-én írja innen Bercsényinek. (*Archivum Rákócziánium*, I. o. I. k. 363. l.)

Veresegyházára érve már elfogadta Bercsényi javaslatát a felvidéki hadjáratra nézve, tehát nem Vácnál, hanem itt mondott le a Dunántúl visszaszerzéséről. Bercsényi nyilván azzal győzte meg, hogy érvelése során felvetette Erdély biztonságának kérdését is. Mind a ketten tudták: Herbeville Lipótvárra való vonulása csak rövid ideig tartó kitérés, mert Erdély visszafoglalását kapta feladatául. Ha a Felvidéken vereséget szenved, a császárnak nem lesz kéznél újabb hadserege az erdélyi expedícióra, Erdély Rákóczi hatalma alatt marad, s megtörténhetik régóta esedékes beiktatása a fejedelmi székbe. S ezzel esedékessé válhatik a magyar-francia szövetség megkötése is.

Óvatossága és körültekintése ekkor is jellemezte őt. Nem vette le szemét a Duna túlsó partján vonuló Glöckerspergről. „Igenis, kívánnánk a Kegyelmed intencióját mind a Duna mellyékre szállásunkkal, mind felsietésünkkel secundálnunk“ — írta Veresegyházára érkezésekor Bercsényinek —, de, megvalljuk, nem contentálhatjuk elménket, hogy lehesen Klökkispergre való vigyázást abbahagyni, kevesebb rosszat látván még a Vágon túl való földnek elvesztésében is, mintsem Klökkisperg általcsapásában Pestnél.¹⁷³ Csak mikor Bercsényi kémei meghozták a hírt, hogy az ellenség Karvához fordult,¹⁷⁴ indult meg Vácra, s azután Szokolyán¹⁷⁵ át a Felvidékre. mára küldte.¹⁷⁶

Károlyi hada ekkor már nem volt vele, a Duna—Tisza-köze oltal-

E néhány hét eseményeiben, mintha összesűrűsödött volna a kuruc szabadságharc minden nagy kérdése. 1705 nyara sorsdöntő idő a nagy nemzeti küzdelem történetében. Fejlődése ekkor éri el legmagasabb fo-

¹⁷³ U. ott.

¹⁷⁴ A főgenerális július 8-án Vecsétől jelenti a fejedelemnek, (U. ott, I. o. IV. k. 62. l.) — Glöckisperg mozdulatairól Károlyit ő tájékoztatja. Előbb egy keltezetlen leveleiben: „Vagyon bizonyos relatióink, hogy ő Budát is odahadta és nyomul felfelé, hogy a Csallóközben conjungálhassa magát.“ Majd Kéméndtől július 16-án: „Maga is Klökköspereg Komáromhoz érkezett.“ (U. ott, I. o. I. k. 365., 367. l.)

¹⁷⁵ Július 12-én Szokolyától értesíti Bercsényit, hogy holnap Kéméndnél találkozhatnak. (U. ott, I. o. I. k. 378. l.)

¹⁷⁶ „Ha az ellenség Budát elhaladja, ötlet Pest elein oly helyütt hadjuk, hogy mindenfelől vigyázhasson a rácra. Az hada csoporton lévén, könnyen elérhet bennünket“ — írja Bercsényinek július 7-én Veresegyházáról. (U. ott, I. o. I. k. 364. l.) — Tiszántúli helyettesévé Barkóczy Ferenc generálist tette: „Mivel Generális Károlyi Sándor urat fel fogjuk hivatnunk más operációkra, Kegyelmed Tiszán tul és innét is lévő földre intentus lévén, keze alá vége a tájon levő hadainkat.“ (Rendelete keltezetlen, július 5-én írhatta Rákóczi. U. ott, I. o. I. k. 366. l.) — Károlyit július 5-én megajándékozta egy Szatmár város határában lévő udvarházzal és az ott levő malmokkal. (Rendelete Ramocsaházy Györgynek Csabórl: Károlyi-Oklevéltár, V. 242—243. l.) 7-én Veresegyházánál még vele volt a generális.

kát, de már félreérthetetlenül mutatkoznak a hanyatlás jegyei is. Bomlani kezd a nemzeti összefogás, a katonáskodó jobbágyok és a nemzeti érdekekkel szembehelyezkedő nemesek harca gyengíti a hadsereg harci szellemét, a hadsereg regularizálása nem tud lépést tartani a hadviselés követelményeivel, egyre jobban kitűnik a főúri tábornokok dilettantizmusa: sem fegyelmet nem tudnak tartani, sem vezetésre nem alkalmasak, jelentkezik a szabadságharc elszigeteltsége, a feladatok és a rendelkezésre álló erők aránytalansága, feltűnnek az első árulók. De a fény még sokszor legyőzi az árnyékot. A történetíró a hűség és a kitartás szép példáira is hivatkozhatik. Minél közelebről nézi, minél szigorúbban mérlegeli az eseményeket és az embereket, annál inkább kitűnik: népünk történeti tudata helyesen vallja, hogy Rákóczi és Bottyán a kuruc szabadságharc legkiemelkedőbb alakjai.